БОРИС
АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ПЕЧАТКА

80 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Б. Антоненко-Давидович
1899 — 1979

П Е Ч А Т К А

оповідання

Borys Antonenko-Davydovych

THE SEAL

Foreword by Dmytro CHUB

«LASTIVKA»
MELBOURNE 1979 AUSTRALIA

Борис Антоненко-Давидович

ПЕЧАТКА

Передмова Дм. ЧУБА

В - во
«ЛАСТІВКА»

МЕЛЬБОРН — 1979 — АВСТРАЛІЯ

Published by *Lastivka*
36 Percy Street, Newport, 3015

Обкладинка Олі Когут

Фота приготував до друку І. Святківський

Foreword typeset by M. Ciurak
Printed by Exchange Press, Melbourne

ISBN 0 9595837 1 8

Портрет намальований з світлини 1932 р.
В. Цибульський: Б. Антоненко-Давидович.

Борис Антоненко-Давидович

(80 років з дня народження)

Нещодавно нашому видатному письменникові Борисові Антоненкові-Давидовичу минуло 80 років з дня народження і 57 років літературної творчости. І, незважаючи на цю поважну дату в житті всім відомого літератора, що належить до тих перших, що почали писати свої талановиті твори за перших пореволюційних років, українська преса на рідних землях жодним словом не згадала про цю дату та про нашого літератора. Тож годиться, хоч тут коротко відзначити цю варту уваги подію в літературному житті.

Почавши свою літературну діяльність понад 50 років тому, письменник пройшов довгий і складний життьовий шлях, позначений не тільки творчими успіхами, а й тяжкими поневіряннями, такими характеристичними для багатьох талановитих творців української літератури. Тож і не дивно, що сьогодні, як кажуть «за творчим варстатом» він лишився один з небагатьох, що починали разом творчий шлях у літературу в перші пореволюційні роки. Але своєю невтомною й талановитою працею Борис Дмитрович здобув собі заслужене почесне місце. Найкращим доказом цього є той факт, що навіть його давні твори, написані 40-50 років тому, витримали іспит часу і сьогодні читаються з непослабною цікавістю, ставши вартісним першоджерелом у

вивченні складних процесів на Україні, зокрема в перші пореволюційні роки.

Народився Борис Дмитрович Антоненко-Давидович 5-го серпня 1899-го року в місті Ромнах на Полтавщині в родині машиніста-залізничника. Це сталося в Засуллі, на околиці Ромен, і його мати та баба Олена раділи, що народився хлопчик.

Як пише сам письменник, час його народження стався на межі двох великих століть: *«Позад мене здалека відлунювало Шевченкове слово й будило з летаргії мій край, десь у Петербурзі гримнув був міністер Валуєв: «Нє било, нєт і бить нє может!»... та вже на обрії громадилися хмари першої революційної бурі 1905-го року».*

Як зазначає сам Антоненко-Давидович у своїх спогадах, рід матері, Юлії Максимівни Яновської, походив з Сорочинець, і на цій підставі її старші брати, його дядьки, пізніше запевняли, ніби вони походять з роду Гоголя, теж Яновського і теж з Сорочинець. Але Борис Дмитрович не надавав цьому ніякого значення, його більше цікавив батьків рід, де з оповідань діда Олександра, якийсь предок, козак Антоненко, визначався такою фізичною силою, що голіруч задавив циганського ведмедя, який вийшов з послуху свого господаря й, замість показувати всякі свої штуки, став трощити тин у Антоненковому дворі. Відтоді вражені односельці прозвали силаня Давидовичем, що стало спочатку йому за вуличне прозвисько, а даліприросло до офіційного прізвища.

Шкода тільки, підкреслює Борис Дмитрович, що рід завзятого козарлюги Антоненка-Да-

видовича після скасування козацтва здрібнів... а десь у середині 19-го століття один із нащадків, з волі харківського архієрея, змінив навіть своє українське прізвище на «культурніше» — Давидов. А через це в біографічних довідниках про нашого письменника й писалося ніби його справжнє прізвище Давидов, а в дійсності Антоненко-Давидович повернув собі в громадському житті й літературі прізвище його далеких, але близьких духом предків.

Перші роки дитинства малому Борисові довелося прожити у Брянську, за межами України, куди переїхала вся родина на місце батькової праці. А тому українську мову довелося йому вивчати вже, маючи шість років, від хлопчиків, з якими бавився в Охтирці, куди він знову переїхав з батьками. А як тільки він навчився добре розмовляти рідною мовою, батьки віддали його до Охтирської гімназії, де вчителі настирливо виганяли з дітей українську мову й навіть акцент. Про ці часи письменник згадує так: «*Мене це мало гнітило, бо я добре знав російську мову ще з Брянська, але почуття образи й протесту до тої офіційної Росії в Охтирці, що спиралася на школу, церкву й поліцію, рано ввійшло в мою душу*».

У 1915 році батько Антоненка-Давидовича потрапляє на війну і, хоч був у тилових частинах, десь зник і вже ніколи не повернувся додому. Так 16-річний Борис лишився жити як одинак у матері без батька. Після закінчення Охтирської гімназії, навесні 1917-го року, він їде добувати вищу освіту, вступає на природничий відділ фізико-ма-

тематичного факультету Харківського університету, а потім переходить до Київського Інституту Народньої Освіти, який не закінчив.

Писати почав Антоненко-Давидович ще на гімназійній лавці в Охтирці, але спершу писав російською мовою, і перші його вірші були навіть надруковані в рос. юнацькому журналі «Ученик». В останніх клясах гімназії почав писати фейлетони на учнів та вчителів, в чому мав успіх і в учителів, і в учнів. У 1916-му році в гімназійному журналі «Школьный луч» помістив нарис «Моя поездка на Кавказ». Це була його перша поважніша прозова річ, що стала, на думку автора, прообразом пізнішого репортажу «Землею українською» та оповід. «Збруч».

У 1920-1921-му році Антоненко-Давидович завідує охтирською повітовою наросвітою. Доводилося багато «крутитись» по школах, дитячих будинках і садках.

Але роки революції, політична боротьба, що прогриміли тоді по Україні, повернули йому рідну мову в літературі й дали безліч тем для писання. Охтирське життя, обставини за часів воєнного комунізму, зміна влад, надворсклянські чудові околиці Охтирки дали письменникові невичерпне джерело матеріялу на кілька подальших років. *«Сила гострих вражень від тих полум'яних бурхливих літ,* — згадує письменник, — *коли здавалося, сам час зірвався з віковічної колії і помчав через вибоїни, вирви і яри, знову штовхнули мене взятися за перо».*

Тож цю тематику, ці враження, що наситили нашого письменника, події перших пореволю-

ційних років, бачимо у більшості його творів першого десятиріччя: і в «Запорошених силуетах», і в «Тук-тук», і в драмі «Лицарі абсурду», і в оповіданні «Останні два», і в повісті «Смерть», і в оповіданні «Печатка», і навіть в незакінченому романі «Січ-мати» та в окремих оповіданнях для дітей.

Перше оповідання українською мовою «Останні два» (1923) було надруковане в київському журналі «Нова громада», де редактором працював Олекса Петрович Варава (Кобець). Автор тут майстерно змалював напад махнівців на пархомівську цукроварню, біля Охтирки. Своєю динамікою, напруженими ситуаціями оповідання викликало прихильні відгуки, серед яких найавторитетнішим був прихильний голос видатного Миколи Зерова.

Та найзначнішими творами цього першого десятиріччя, безперечно, були, зокрема, повість «Смерть» (1927), оповідання «Печатка» (1930) та книжка соковитих нарисів «Землею українською» (1930). Повість «Смерть» перевидана в 1929 році, а потім з'явилась у «Віснику» у Львові, а по війні четвертим виданням вийшла вона в Лондоні в 1954-му році накладом Української Видавничої Спілки.

Повість «Смерть» цікава тим, що в ній немає вигаданих або причесаних нереальних типів. Дія відбувається у повітовому місті, що дуже нагадує нам ту ж таки зросійщену Охтирку. Тут же згадуються й мальовничі краєвиди Ворскли.

В центрі всіх подій стоїть партійна організація з її людьми, що керують різними установами,

життям міста і всього повіту. Становище досить напружене: навколо, ніби ворожі табори, розкинулися селища, що не бажають давати податків новій владі, що на кожного прибулого представника влади дивляться вороже, як на представників окупанта.

Автор змалював цілу низку типових постатей з їхніми позитивними й неґативними сторонами. Більшість подій показано очима колишнього петлюрівця Костя Горобенка, що керує наросвітою й бере активну участь в партійному житті. Він перейшов на радянську плятформу, але в його вчинках, в оцінці людей, подій, як і він сам думає, вічні непослідовності. Він хоче за всяку ціну довести свою відданість партії, але його раз-у-раз «підточують» численні сумніви. Ще так недавно це саме село було основою українства, а тепер він мусить їхати на села, брати контрибуції, арештовувати й розстрілювати. І в ньому прокидаються болючі думки: *«В тому річ, Костю, що ти йдеш проти села. Українського села. Того єдиного певного водозбору, що заради нього засновував колись «Просвіти», був за інструктора Центральної Ради, тікав з військом Директорії. Ти мусиш бити разом з цими незрозумілими людьми саме в ту мішень, яку недавно будував своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш розторощити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилось і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе!»...*

Поруч Горобенка на зборах організації та в щоденній праці бачимо постаті міського активу: завсоцвиху Славіна, завкультвідділу сухітник По-

пельначенко, завюрвідділу Міша Чернишов, командир кавескадрону Несторенко, секретар осередку Дружинін, голова деревообробників Фролов, також Фірсов, Завальний та інші. Більшість їх навіть не володіють українською мовою.

В розмовах, в приватних суперечках у змалюванні поводження на праці та охремими рисами характеристики кожної постаті автор спостережливим оком подав портрети цих партійців.

Славіна зовсім не знала української мови, була набридлива, її не любили в жінвідділі. Коли вона з кимсь розмовляла, то обов'язково крутила ґудзик на піджаці співрозмовника, а вигляд мала трохи довгошийої обскубаної курки. «*Славіна носила бурякову блюзку з великим вирізом. У цьому вирізі зійшлись на герць Славініна претензія на декольте і партійна пристойність*». А з-під її тонких губів вилітали недогризки слів без закінчення і без початку. Такі дотепні характеристики можна знайти про кожну постать.

Майже всі партійці — це росіяни або зрусифіковані, що наслідують інших. Лише Завальний та Горобенко тримаються переважно своєї мови й дістають українські газети. В таких обставинах легко потрапити під марку «націоналістів». Навіть Завальний, хоч і в жарт, трохи глузує з Горобенка, який намагається, щоб освіта мала українське обличчя, кажучи:

— Здоров, Горобенко. Ну, як там «мова»? Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса зукраїнізував? — він показав на свіжі плякати, друковані українською мовою.

В розмові з завкультвідділом Попельначен-

ком, якого просто звуть Попинака, останній дорікає Горобенкові, що й досі не налагоджена бібліотека. А довідавшись, що немає книжок, Попельначенко категорично каже: *«Так що значить нема! Має ж ці книжки інтеліґенція — реквізнуть!.. Взяти і баста!»*

Надзвичайну спостережливість виявив автор і в показі, як відбувається суботник, куди вийшли в першу чергу партійці. Дружиніну не подобалось, що Несторенко поставив всіх рядами, як військових, і командував, щоб ішли рівно, в ногу і співали пісню. Працюючи лопатою і витираючи піт з лиця, Дружинін, недавній робітник, сказав до Завального, дивлячись на командира кавескадрону Несторенка та повітпродкомісара Дробота, що стояли тільки й розмовляли :

— *Ні, ти мені спершу людину перероби, от що, через те, що кожний чоловік по-свойому сволоч... поки з кожного нашого партійного шелехвоста не зробиш людини, розумієш — людини, поти з цього нічого не буде... Начорта нам унтера? «Ать-два» він може, а лопатою — вибачте?*

Фролову дружина принесла цілий клунок з пиріжками, але йому незручно їсти при всіх, коли інші нічого не мають поїсти. Жінка це зрозуміла і сказала на вухо:

— *Це нічого, Сеня. Ти візьми їх, і потім — вроді, як до ветру в лози — і скушаеш там...*

Славіна побачила ці пиріжки і з заздрістю сказала голосно:

— *Удівітельно — как крепко іногда держат нашіх товаріщей мещанскіе прівичкі!..*

Так картину за картиною показує автор жит-

тя партійного осередку, внутрішні взаємини в ньому, виїзди на села, проведення сільських зборів, — все це дає яскравий образ часів військового комунізму. Цей глибоко психологічний твір захоплює читача своєю щирістю, живими постатями, взятими з дійсности.

І скрізь в центрі подій фігурує Кость Горобенко з його ваганнями, недовірливістю, самоаналізою, підозрінням. Щоб стати стовідсотковим комуністом, щоб довести свою вірність партії, він приходить до переконання, що треба пролити ворожу кров, і тоді він ніби спокутує всі свої минулі гріхи, бож *«За життя розплата тільки кров'ю».*

І наприкінці повісти автор дає напружену психологічну картину розстрілу куркулів-закладників, де бере участь і Горобенко, здійснюючи свою ідею. У цьому епізоді розкривається низка особливостей, показаних на разючих контрастах дійсности. Шістьох закладників поставили під лісом до розстрілу. Сам Горобенко дуже хвилюється, у нього так тремтять руки, що він не може навіть скрутити цигарки, але закладники стоять мовчазні, похмурі, як воли. І це ще більше дратує Горобенка:

— *Що за чорт! Я хвилююся більше, аніж ці заручники... — Він скоса глянув на дядьків. Вони стояли такі ж нерухомі й мовчазні. Горобенко обдивився їхні зашкарублі, великі не про ногу, чоботи, порепані руки й не міг зрозуміти... чи це дивовижний стоїцизм, чи бичача тупість.*

Не порушили дядьки свого зовнішнього спокою й тоді, коли їм оголосили, що за десять хвилин їх розстріляють. Не зрушили з місця заклад-

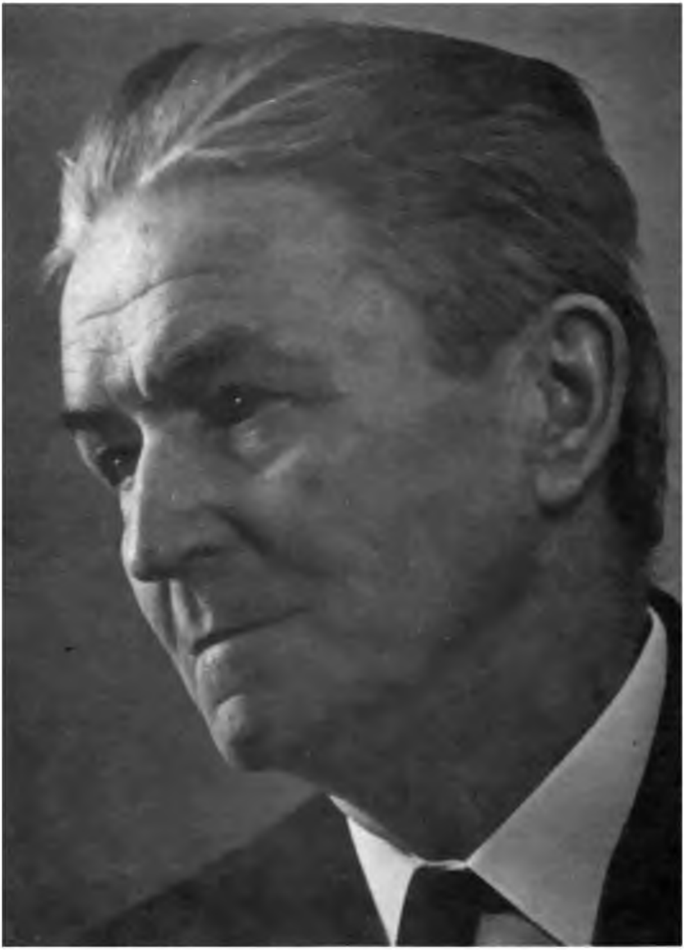
ники навіть тоді, коли Горобенкові та іншим комунарам здалося, що через Ворсклу переправляється загін повстанців, і вони, лишивши дядьків, побігли за горбок, щоб роздивитися.

Критики свого часу закидали авторові повісти багато різних злочинів: націоналізм, антисемітизм, що в повісті дуже багато чорної фарби, що комуністи всі змальовані неґативно. Справді в тих закидах було мало правди. Антоненко-Давидович в особах Дружиніна, Чернишова, Зіверта показав дуже об'єктивно й зрівноважено комуністів. Але він це зробив не за наперед зробленим пляном, як це буває в багатьох письменників сучасної України, що позитивний герой настільки ідеальний, що з нього можна ікону малювати, а коли неґативний, то обов'язково «клясовий ворог», із соцпоходженням і т. д.

Правда, авторові можна закинути, що він може перебільшив «психологізм» Горобенка, його надмірну самоаналізу, проте й такі типи можливі. Відомо, що навіть колишній нарком М. Скрипник прихильно відгукнувся про цей твір.

Ця повість лишається цінним вкладом в нашу літературу, зокрема про часи військового комунізму. Ця тема з такою яскравістю майже не відображена в нашій літературі.

Цікавим твором цього періоду є й оповідання «Печатка» (1930), що змальовує період Центральної Ради. На тлі неспокою, зросійщеного робітництва, несвідомого села, повороту з фронту до рідних хат цілих ешелонів розполітикованої солдатні, автор майстерно змалював спритного й переконаного організатора українського руху за са-

Б. Антоненко-Давидович після повернення з 21-річного заслання. 1957-58 роки.

мостійність України, просвітянського пропаґандиста, що з найскрутніших ситуацій знаходить вихід. Разом ніби з автором цього твору, бо розповідь іде від першої особи, цей невгнутий аґітатор за українську справу Андрій Осадчий виступає перед робітниками підприємств, їде на села, коли обставини такі, що не можна втовпитися до поїзда, переповненого недавніми фронтовиками, але головне, що він уміє швидко знайти спільну мову з слухачами, уміє заспокоїти і змусити слухати його навіть збільшовичену масу. На цю тему, здається, українська література не має твору, що так яскраво відображав би ту тяжку ситуацію для людини з українським серцем, взагалі для української державности.

Великим успіхом користувалися й репортажі Антоненка-Давидовича «Землею українською», окремі розділи якої друкувалися по журналах, а цілість вийшла у 1930-му році. Пізніше ця талановита й щиро й сміливо написана книжка вийшла в «Українському видавництві» Краків-Львів в 1942-му році, а в 1955-му в Америці у В-ві «Київ».

Як прийняли це видання у Львові, бачимо з рецензії одного з відомих тепер літературознавців, що підписався криптонімом «Цет». Він писав:

...«*Книга — невеличка розміром, 164 сторінки, але яка ж цінна змістом, який глибокий повногранний документ уже проґомонілої доби. Найдете в ній тонку лірику й розмашну епіку, гумор і сатиру, тихий смуток віками топтаного народу й жорстоке відчуття боротьби, а передусім пречисту й міцну, як смерть, любов до нашої батьківщи-*

ни... Він, цей безстрашний борець, що разом з своїми великими товаришами не схотів поцілувати пантофлю папи-Сталіна, поведе вас у країну «хрестів і могил», вашу рідну країну, читачу... Ви вихором понесетесь у минуле, зрозумієте багато проблем сучасного і вп'єтесь безтямно чарівним майбутнім. Вірить бо в нього Антоненко-Давидович, — чому ж нам не вірити?» «Передусім книжка Антоненка-Давидовича сама по собі... справжня література. Його блискуче перо сяє, як найкраща козацька шабля, у честь якої складає він захоплені дитирамби»...

«Його участь у могутньому зриві Східньої України, — пише рецензент далі, — *що проходив у рр. 1925-1933, велика. Прегарний промовець, він не тільки письмом боровся за українське обличчя України, але й словом з трибуни. Про свої пропаґандивні мандрівки по Україні він прегарно розповідає у книжці «Землею українською». З кожної сторінки цієї книжки так і бухає любов до України і глибока ненависть до Москви»...*

Отже ніхто з українських письменників не об'їздив стількох місцевостей України, а, головне, не відобразив того так соковито й правдиво.

Нариси Антоненка-Давидовича дихають молодечою романтикою й завзятістю, просякнуті реальною дійсністю й любов'ю до рідної землі, до своєї історії, до свого плюндрованого народу. Тим то вони, як і повість «Смерть», мають своє пізнавальне значення, вони є своєрідною історією нашої дійсности часів українізації та культурно-національного розвитку України 20-тих років. Відвідуючи різні закутки нашої землі, автор мав без-

ліч зустрічей, багато вражень, які відбились у його книжці. Тут і краєвиди та люди Донбасу, шахтарі, і картини прикордоння, і мандрівка по запорізьких місцях, через Дніпрові пороги, зустрічі з лоцманами, і розмови з ненависниками нашої мови та русифікаторами, яких ще побільшало тепер, і виступи автора книжки разом з іншими письменниками перед широкою авдиторією, і подих нашого рідного села.

Великою позитивною рисою нарисів є те, що в них раз-у-раз згадуються історичні події, що відбулися в тих місцевостях. Автор любить свою історію і знає безліч цікавих історичних фактів, якими забарвлює свої твори. У репортажі «Де когут піє на три держави» автор сам признається: «*Я люблю нашу історію. Я люблю її буйну, далеку, неповторну романтику, яку жадні тенденції істориків не могли вкласти в Прокрустове ложе Польщі й Росії. Я люблю ступати її вже стертими слідами і в тих слідах шукати пахощів минулого. Я люблю історію, бо вона вмерла і живе; в сьогоднішніх днях мені іноді промайне копія її найкращих шедеврів. Я люблю її німі надгробки й могилки: вони промовистіші за багатьох лекторів і гіпотез*»... І мандруючи по Кам'янці, висміюючи бруд кам'янецьких готелів, що носили ще тоді гучні старі назви «Венеція», «Одеса», «Лондон», малюючи постаті візників-балагул, скрізь згадує історичні події, що відбувалися в часи гетьмана Дорошенка тощо.

Згадуючи історичне минуле, автор з сумом констатує: «*Дивна, справді, наша історична доля: зо всіх буйних літ, що ураганами пролетіли через*

наш степ, нам лишилось у спадщину самі тільки хрести та могили»...

У цьому ж нарисі «Там, де тіні забутих днів» автор показує обурення місцевого нікопольського вчителя, який з гнівом говорить про місцевих русифікаторів та кар'єристів, картає за перейменування старовинної вулиці, що носить назву «Микитинська», від Микитиного рогу, де була колись Січ, де Хмельницький дістав гетьманську булаву від січового товариства.

Разом з цим учителем, що має прізвище Півень, Антоненко-Давидович відвідує січову церкву Покрову, Покровський собор. А коли з цвинтаря вийшов відомий місцевий русотяп-протоієрей, Півень каже:

— *Це сволоч: русифікатор і чорносотенець!*

Відвідавши Кам'янець і оглядаючи його старовинну кріпость та вежі, автор пише: *«Року 1762 Магомед 4-ий і Петро Дорошенко обложили Кам'янець. 150 тисяч яничар, орди і козаків стали табором під мурами. Коли важкі турецькі кам'яні ядра трощили мури, коли чотири вежі вирячили чорні діри руїни, тоді вперше впав польський Кам'янець»*. А іншим разом, коли султан прибув до Кам'янця, у місті було забрано до гарему 300 найкращих жінок...

У нарисі «Рейки на драговині» Антоненко-Давидович розповідає про приїзд групи письменників до Деревлянської землі, до старовинного Коростеня, де як розповідає леґенда, розгнівані за непосильний «податок» деревляни нагнули два дерева, прив'язали князя Ігоря за ноги до верхівок дерев і розідрали його надвоє. А потім княгиня

Ольга помстилась, закопавши живцем деревлянських послів від князя Мала й з допомогою горобців та голубів спалила Іскорость.

Міркуючи й заглиблюючись знову в трагічну історію України, письменник пише: «*Я не люблю Петрівської доби Росії. Я не люблю її, бо давно вже, відколи випадково (як і багато нас) потрапив до тої психологічної колізії, що звалась «стати свідомим українцем», я виплекав собі ненависть до Петра і його діл*». І далі закінчує свої міркування так: «*Не для нас, не для України Петро поставив колись дибки клишоногу Московію і погнав гарапником загнуздану Росію на північ, захід і південь. Не для нас!З Петровської кузні під Полтавою українська шкапа подалась у віки з розірваним черевом і тельбухами, що волочились за нею шляхом аж до 1917-го*».

Так кожен нарис цього видання приносить не лише описи краєвидів, виступи письменників, зустрічі з цікавими людьми, а багато історичних фактів, відомостей, що збагачують читача незнаними або забутими відомостями з нашого минулого.

До речі для автора властиві також і легкий гумор, що забарвлює майже всю його творчість першого десятиріччя.

Ще з 1926-го року Антоненко-Давидович почав писати великий роман «Січ-мати», уривки якого друкував в журналах «Життя й революція» та «Глобус». 1933-го автор подає цей роман певно, першу частину «Нащадки прадідів» до В-ва «ЛіМ», звідки його було послано на рецензію до ЦК партії, але назад він не повернувся. Того ж

року Антоненко-Давидович друкує уривок з роману «Борг».

Та прийшли для нашого автора, як і для багатьох інших письменників тяжкі часи: безпідставні напади в пресі, обвинувачення в незроблених гріхах, масові арешти письменників та інтеліґенції. Ніби рятуючися від тієї кампанії, Антоненко-Давидович виїжджає до Алма-Ати (Казахстан), де працював редактором художнього сектору Крайвидаву, готував саме антологію української літератури казахською мовою, як 2-го січня 1935-го року його було заарештовано й безпідставно засуджено на 10 років. Але, замість десяти, пробув на засланні 21 рік і лише 1956-го року повернувся до рідного Києва з надломленим здоров'ям. Проте письменник привіз з собою новий роман «За ширмою», який вийшов друком 1963-го року і перевиданий в Австралії в 1972-му.

Як довідуємося з автобіографічної статті «Сам про себе», Антоненко-Давидович почав писати свій роман на засланні в 1953-му році, видно після смерти Сталіна. Про це він згадує так: «*Та ось у березні 1953-го року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не зазнавав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновида, образами й характерами. Вільними від фізичної роботи годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу, пишучи роман «За ширмою». Далеко від України, в хаті сільського шевця, де я квартирував, під стукіт шевського молотка й часом сварку та п'яну лайку майстра-кустаря та його замовців, я гарячково працював, не уявляючи*

навіть, чи залишилось щось у мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих «розпуттях велелюдних»... «В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незайманою моя мова, яка довго вакувала без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб!» Таким чином, повернувшися в червні 1956-го року до Києва після страшної «мандрівки», письменник почав новий період у своїй творчості.

Роман, як бачимо, приніс у літературу нову тематику і нові мистецькі фарби. Цей психологічний твір змальовує життя родини українця-лікаря Постоловського, який був заарештований в Україні на початку війни. Його було помилково запідозрено в бажанні передатися до німців, і по арешті він незабаром опиняється аж в Узбекістані, де бракувало лікарів. Тож його таки звільнюють з-під арешту й дають працю в місцевій лікарні.

Родина лікаря Постоловського складається з дружини, сина і матері самого лікаря. Конфлікт виникає поміж дружиною лікаря і матір'ю, тобто між невісткою і свекрухою. Мати розповідає малому свої казочки, по-своєму виховує, а мати хлопчика, зрусифікована малороска (у першій редакції, в журналі, була вона росіянкою Д. Ч.), виступає проти того, що навчає мати. Зав'язуються глибокі суперечки. Невістка — порожня ледача міщанка, що свою нікчемність прикриває бажанням стати маляркою, ненавидить свекруху, цькує її й ображає. Стара тяжко переживає, сумуючи за своїм Переяславом, а син, лікар Постоловський,

Б. Антоненко-Давидович 1978 р.

через безліч праці не приділяє уваги тим непорозумінням. Мати більшість свого часу проводить за ширмою, в кутку синового кабінету. Звідти часто чути тільки важкі зідхання, а пізніше й приглушений стогін, бо мати вже захоріла на пістряк. А коли син кинувся, то було вже пізно. Вона вмирає, а він везе її ховати до рідного Переяслава.

Отже автор ніби порушив у своєму романі стару проблему-тему взаємин батьків і дітей. Та нове тут бачимо в нових обставинах, зовсім на новому ґрунті — на тлі життя й будівництва Узбекістану. Автор з великим чуттям і психологічною глибиною показав постать забутої безпорадної матері. Твору не можна читати без хвилювання. Антоненко-Давидович показав тут себе великим майстром людської душі. З великою любов'ю змальовує він і працьовиту узбецьку людину, так на роботі, як і в приватному житті. Тож твір має і велике виховне значення, особливо для нашої молоді.

Не даром роман викликав жваві суперечки, обговорення. У пресі з'явилось чимало й нападів, а ще більше прихильних відгуків, листів з подяками. Літературознавець Л. Бойко слушно підкреслив у своїй ґрунтовній передмові до вибраних творів письменника «На довгій ниві»: *«Повість 'За ширмою' стала цікавим, своєрідним і помітним явищем не тільки в творчому доробку письменника, а й усієї української прози останнього десятиріччя»*. А відомий поет Василь Симоненко писав до нашого автора:

«Дорогий Борисе Дмитровичу! Нарешті Ваш роман доповз і до Черкас. Вчора, оббігавши пів-

міста, я ледве придбав для себе одного примірника. Мені було дуже радісно, що книга, котру я так полюбив, зникає з книгарень майже блискавично.

Кажуть, що завжди найсильніше перше враження. Але це, мабуть, правдиво, тільки тоді, коли твір мілкуватий і тримається на зовнішніх оздобах. «За ширмою» я не перечитував, а читав захоплено, відкриваючи ті грані і вловлюючи нюанси, що при першому знайомстві лишились чомусь поза увагою... Сердечно дякую Вам за чудову книгу, за ті години творчої й естетичної насолоди, котрі Ви подарували своїм твором і мені, і багатьом-багатьом читачам. З синівною шанобою схиляю голову перед Вашим талантом і зичу Вам довгих і плідних років життя»...

Ніби на відзначення 75-річного ювілею Антоненка-Давидовича, варшавське в-во «Чительник» випустило цей роман «За ширмою» у 1974-му році польською мовою («За параванем») тиражем 7290 примірників в перекладі Станіслава Рихліцького. Ориґінальну обкладинку з суперобкладинкою зробив Мар'ян Стахурський. Для автора, який від 1971-го року перебуває під цілковитим бойкотом з боку українських видавництв (зрозуміло, що це наказ влади) цей факт є відрадною подією в його житті.

Варто згадати, що цей твір перевидано українською мовою і в Австралії заходами Філії ОУП «Слово», з післясловом автора цих рядків та з фінансовою допомогою «Української Висилкової Книгарні» в Мельборні.

Цю тему про взаємини батьків і дітей, про материнське серце з великою силою таланту змалю-

вав Антоненко-Давидович і в своїй повісті «Слово матері» (1964).

До більших і важливіших літературних полотен нашого автора належить і мисливська поема «Семен Іванович Пальоха» (1967), окремі розділи якої друкувалися й давніше. Фактично, це низка мисливських оповідань, де головним персонажем є сільський дивакуватий дядько Семен. Спершу можна подумати, що це синтетичний образ, але потім переконуємось, що це реальна постать, що має свої власні погляди на життя, свою філософію. Розповідь іде від самого автора, який разом з приятелями вирушає на полювання і щоразу зупиняється над Дніпром біля Козачої могили в дядька Семена, який веде їх полювати на качок, розповідаючи різну бувальщину. Серед дійових осіб бачимо навіть поета й мисливця Максима Рильського.

Новішим виданням Антоненка-Давидовича є збірка «Здалека й зблизька», що вийшла друком в середині 1969-го року. Це збірка літературно-критичних нарисів про творчість Тараса Шевченка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, а також кількох сучасників автора книжки: Степана Васильченка, Василя Блакитного, Максима Рильського, Євгена Плужника, Бориса Тенети та Володимира Сосюри. До збірки входить також і низка творів на інші теми. Це поради молодим авторам, як писати твори, яку вагу в творчості має мова, про основні принципи літературної творчости, про деяких горекритиків і кололітературних графоманів.

Читаючи цю збірку, ще раз переконуємось,

що в особі Антоненка-Давидовича маємо не лише автора талановитих епічних полотен та видатного мовознавця й перекладача, а й першоклясного літературознавця, ерудита не лише в своїй, а і в літературах інших народів, у їх культурних надбаннях. Творчість наших велетнів літератури, в його нарисах, не засмічених соціологічним лушпинням, постає перед читачем у всій своїй силі, значимості й красі, як великий національно-літературний скарб.

Окремі нариси забарвлені цікавими особистими спогадами про письменників-сучасників, які вже відійшли з життя, зокрема про свого вчителя Степана Васильченка, а також про Бориса Тенету, Максима Рильського. У розділі «Критика і критики» автор розповідає, якої шкоди наробили свого часу різні «критики-верхогляди», які розмножилися були на початку 30-х років. Вони навіть критикували Тараса Шевченка, Толстого, Чехова. Такі критики, пише автор, напали свого часу і на його повість «Смерть», закидаючи націоналізм, антисемітизм та інші лиха. Згадує також, як один з таких критиків закинув йому антисемітизм за слово «архиєрей», думаючи, що це означає «архиєврей». Автор згадує і коньюнктурників та пристосуванців, які *«вчора писали про певних відомих письменників «за упокій», а сьогодні, при зміні коньюнктури, з таким же піднесенням сідають писати «за здравіє».*

Можна з певністю сказати, що це найперше торкалося такого наклепника і пристосуванця, яким був О. Полторацький, який свого часу надрукував гостру статтю проти Остапа Вишні під огид-

ним наголовком «Що таке Остап Вишня», а як Остап Вишня повернувся з заслання, то написав «хвалебну» статтю.

Найновішою книжкою Антоненка-Давидовича, що з'явилася друком після багатьох поневірянь, є мовний порадник «Як ми говоримо», у видавництві «Радянський письменник» у 1970-му році. Це надзвичайно цінна праця про красу української мови, як оберігати її від засмічення непотрібними русизмами та невірними виразами, словами-покручами. Про це видання була низка прихильних рецензій не лише в українській пресі, а і в російському фаховому журналі «Вопроси літератури» та в польському журналі Академії Наук «Славіа орієнталіс» (1972). Але за наказом «згори», Інститут мовознавства в Києві скритикував цю книжку, і вона зникла з продажу. Про це ширше пишемо в окремій статті.

Підсумовуючи творчий і житьовий шлях нашого талановитого й працьовитого письменника, можна ствердити, що, незважаючи на великі злигодні й поневіряння, 21 рік на засланні (навіть царська влада, не зважилася б на такий засуд), наш літератор своїм вкладом в літературу, й нашу культуру випередив багатьох своїх колеґ.

Антоненко-Давидович всебічно обдарований автор: він і чудовий мовознавець, і перекладач, і репортер, і нарисовець, він автор і дитячих оповідань, і численних літературно-критичних статтей, і оборонець нашої рідної мови. І ми гордимося, що наша література й наука має таких невтомних і талановитих людей.

ПЕЧАТКА

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ПЕЧАТКА

(Нотатки просвітянського аґітатора).

З Андрієм Осадчим я познайомився за досить несподіваних обставин. Одного липневого ранку до маленького дому, де я прожив своє дитинство і юнацтво і саме оце тепер видряпувався на вищі щаблі свідомости, під'їхав автомобіль. Це була справжня сензація. Адже в нашому повітовому місті не то що ніхто, навіть із найбагатіших купців, не мав свого власного автомобіля, а взагалі, автомобіль на вулиці — це було таке дивне видовисько, що про нього потім кілька днів охоче говорили місцеві й вуличні хлопчиська.

Моє життя досі текло по-повітовому зразково. Цієї весни я закінчив гімназію й готувався до університету. Розуміється, я зроду не їздив іще автомобілем; він був для мене такою далекою абстракцією, що я й не намагався ближче з ним обізнатись. Ішов шостий місяць лютневої революції, але мало що змінилось у спокійному, врівноваженому темпі життя нашого повітового міста: купці, як і колись, їздили фаетонами, запряженими парою вороних рисаків, офіцери й директор гімназії їздили на візниках, а я ходив пішки.

І от уявіть собі, що цей чистенький, чорний, з тьмяним відлиском автомобіль зупинився саме коло мого дому! З автомобіля вийшов худорля-

вий чоловік у кепці й робітничому піджаці і запитав у моєї матері, що саме поверталась із базару, нікого іншого, як мене. Розуміється, це страшенно вразило мою матір, а про наших уличних сусідів годі й говорити! Мене знали досі за доброго репетитора й тихого парубка, що вибивається в світ і колись таки дійде свого, але автомобіль перевернув мою репутацію шкереберть. Очі моїм сусідам, що виглядали майже з кожного вікна й хвіртки, були страшенно зацікавлені й навіть трохи стурбовані. За кілька хвилин коло автомобіля зібрався цілий натовп, немов допіру тут стався якийсь кримінальний злочин. Все це я чув і бачив із свого одчиненого вікна і спочатку зовсім був розгубився. Мій унутрішній стан не змінився й тоді, коли мати, оговтавшись і заспокоївшись (вона встигла оглянути автомобіль і на власні очі переконатись, що там ніяких бомб і рушниць нема), привела цього чоловіка в кепці до моєї кімнати. Він був низенький на зріст з худими, запалими щоками, зашпарований і, видимо, підточений уже сухотами, але напрочуд жвавий, веселий і симпатичний. З його лагідних блакитних очей, напівсхованих під скісними повіками й поголеного навколо рота не сходила усмішка... Він, перехняблюючись по-качиному з боку на бік, підійшов до мене й навідлі ляснув мене по долоні так, ніби ми з ним давним давно вже знайомі.

— Ну, товаришу Федоренко, збирайтесь! Їдьмо!

Те, що він був у робітничому піджаці й разом із тим звернувся до мене по-українському, відповідно вплинуло на мене, але я все ще стояв спантеличений і не знав, на яку ступити. Коло дверей кімнати стояла моя мати, схрестивши руки, й знову перелякано дивилась на мене. (Ви пробачте їй це — я ж був у неї одинак, а про мою діяльність

у Просвіті й зв'язок з Українською Повітовою Радою вона зовсім нічогісінько не знала). Певно, в мене був тоді страшенно здивований вигляд, бо чоловік у робітничому піджаці ласкаво постукав мене по плечі й пояснив:

— Такий аґітатор, а вдома маринується, трясця його матері!.. Та в нас, на цукроварні, аж кипить — подай українського промовця! Сьогодні ж у нас мітинґ. Ну, гайда, матері його ковінька! Ми сьогодні покажемо їм, сто чортів на пуп!..

Я зовсім не міг добрати, що то буде за мітинґ і кому це їм ми маємо показати, але мене почали серйозно турбувати оці „трясці" й „пупи", що ними цей робітник щедро пересипав свою мову. Я знав, як це все могло вплинути на мою матір і, певно, вона вже гірко думає, що я потрапив до кепського товариства. Мені треба було, насамперед, якось утихомирити цього бентежного чоловіка й гаразд дізнатись, чого йому, власне, від мене треба, але я не знав, як це зробити. Від цього я ще більше зніяковів і єдине, на що я міг спромогтися в тому кумедному стані, це — я з хвилину безпорадно бігав очима по кімнаті, вибираючи, якого саме стільця дати гостеві, і, з кінцем, присунув йому більш-менш певного щодо пружин і ніжок — старомодного фотеля. Ви не дивуйтесь цьому: після того, як умер мій батько, що служив за діловода в повітовому суді, в нашому домі, крім моїх небагатьох книжок та одягу, не з'явилось ні одної нової речі. Поволі все зуживалось, втрачало всяку придатність і його давно б уже слід було кудись викинути, але моя мати цупко держалась старих, нікудишніх речей, як колись батько — свого звання „колежського реґістратора". На наших речах лежала якась печать „колежського реґістратора", і вони

без потреби й мети терпляче тягнули своє життьове тягло. Отже всі ці стільці й фотелі стояли по кімнатах, таки справді, „для мебелі“ На них було небезпечно сідати й кожної хвилини вони могли скомпромітувати мене. Я побоювався навіть і за цього фотеля, але, на щастя, гість махнув рукою й закашлявся. Він таки добре розбухикався. Я подав йому води, а моя мати насупилась: без сумніву вона гадала, що такий кашель може бути не інакше, як від перепою.

— ...Ат, сучого сина! Та що там ви зо мною маніжитесь?.. Під три чорти!... Ну — ніколи!

Він сказав це так рішуче, що я не міг уже його допитуватись чи заперечувати. Я одяг свою новеньку студентську тужурку з синіми петличками, такий же новий студентський кашкет і слухняно подався за ним на вулицю.

Я вкрай спантеличився і не знав, як його треба матися, коли ми спорохнявілими патріярхальними східцями нашого дому зійшли до автомобіля. На мене звідусіль дивились очі сусідів і навіть начальник пошти, цей єдиний представник вищого повітового світу на нашій улиці, що саме на той час, не поспішаючи, йшов до своєї пошти, зважив за потрібне зупинитись. Я поважно застебнув на своїй тужурці блискучі ґудзики з золотими орлами й удавав, що зовсім не помічаю того нічого. Я дивився на м'яке порожнє місце в автомобілі, де я оце зараз маю сидіти, але в той же час я відчував на собі багато здивованих, вражених, цікавих і заздрісних очей, що дивились були так тільки на приїжджого архієрея, коли він сідав у свій ридван. Я сміливо і яко мога твердіше ступив на автомобільну ступійку, ніби це мені не первина і взагалі ні по чому, але... Тут трапився невеличкий скандал: мій гість чогось затримався коло шо-

фера, а я смиконув автомобільну клямку, але, леле, дверцята не одчинялись. Я зашарився і нервово сіпонув кляту клямку вдруге, втретє... Дверцята так само не подавались. Мій стан був одчайдушний: адже за кожним моїм рухом пильно стежили довкола. З моєї невдачі зрадів уже дехто в натовпі, і я навіть почув чийсь глузливий голосок:

— Ич, студент, а в автомобілі не вміє їздити!..

Мені було так соромно, що я вже волів би краще шугнути мерщій назад до своєї кімнати, аніж безпорадно стояти перед зачиненими дверцятами, але тут від шофера до мене ступив цей робітничий піджак із сухотною добродушною усмішкою і привітно кивнув мені головою:

— Чого ж ви не сідаєте? Ну, рушаймо!

Він метко одчинив дверцята, легенько штовхнув мене під лікоть,і ми посідали. Автомобіль заричав, засмердів бензиною всю нашу невеличку вулицю і від нього врозтіч розсипалися навісні вуличні зіваки. Під галаси та крики дітвори ми рушили. Серед того гамору я почув на останнє десь із пішохода чийсь поважний літній голос:

— Смотрітє, как Федоренку повезло: на автомобілє, а?..

Ми мчали через наше повітове місто, збиваючи позад себе хмари куряви й диму. Чоловік у робітничому піджаці вільно розвалився на своєму сидінню і стомлено поклав на дверцята руку. Вітер, що летів нам назустріч, забивав у роті слова й говорити було важко. Через те мій сусіда мовчав, а я тільки тепер почав остаточно оговтуватись.

Цей мій сусіда в робітничому піджаці й заяложеній кепці і був Андрій Осадчий. Виявилось, що він чув мою промову на просвітянському концерті в Тростянці, куди я спеціяльно їздив з доручення

Повітової Просвіти, і вона справила на нього досить приємне враження.

— Ви говорите — ну чисто, як Порш (я був у квітні на Національному Конґресі в Києві), тільки що у вас тенор, — слабше виходить, як у нього.

Тоді ще мене не спокушали всякі партії, і ім'я Порша важило для мене не більше за прізвище самого Осадчого, але — Київ і Національний Конґрес приємно залоскотали моє шанолюбство. Я, розуміється, сказав Осадчому, що „нічого подібного, я дуже погано промовляю", але з того часу я почав про себе краще думати. Ба навіть мушу признатись, що зустріч із Осадчим нагнала на мене такого оптимізму, що, далебі, якби не ті бувальці й перипетії, що їх я мусів згодом зазнати, я й досі дивився б на світ лагідними, життєрадісними очима без найменшої дози скепсису, який тепер отруєм розлився по всій моїй істоті.

Під'їхали ми до закуреної фабричної брами саме тоді, коли пролунав і заплутався в сусідньому бору фабричний гудок „на зміну". Ми пройшли через контрольну будку на широке подвір'я цукроварні. Струмки чорного натовпу точились із одчинених дверей похмурої кам'яниці й заливали подвір'я. Все це мене мало тішило, я навіть почув якесь тривожне хвилювання. Я не любив машин і фабрик. Чорними перстами якогось безвихідного прокляття вони лягли на наших незайманих колись степах, щоб, мов ґвинтами, пришпилити Україну до єдиного центру. Ці всякі трансмісії, величезні казани й ваґонетки, від яких вічно смердить горілим і шмаровилом, були такі далекі до вільних степів відродженої України, що я обминав про них думати. Для цього є Центральна Рада, Генеральний Секретаріят і партії. Я просто — за

Україну, взагалі. Але тепер я мусив про це думати. Адже перед цією замурзаною масою я мусів виступати й навертати її на українство. Я напевно знав, що успіху не буде, і мене турбувало тільки одне — як його пристойніше й непомітно вийти після мітинґу з цукроварні. Нема сумніву, що для них я — буржуй, і мене терзало — на якого чорта я одягнув цю новеньку студентську тужурку з золотими ґудзиками!

Моєю останньою надією і розрадою був Осадчий. Він їм — свій, йому все вільно говорити; він по-товариському балакав із стрічними й мені здалося, що він може навіть впливати на робітників. Я слідом за ним робив по подвір'ю між натовпом кривульки, поки ми, з кінцем, не знайшли голови заводського комітету.

— Студента привіз, — урочисто проказав до голови Осадчий і тикнув на мене пальцем. Він вимовив це „студента" занадто підкреслено і навіть з побожністю, але мені це зовсім не подобалось: найшов чим пишатись перед ними!

Нас оточили щільним брудним колом робітники й цікаво розглядали мене. Я спробував зробити серйозне й разом із тим приємне лице, а Осадчий атестував мене далі:

— Там такий оратор, що гай-гай та ще й зелененький!

Голова заводського комітету наказав склика́ти робітників, і ми рушили до фабричної трибуни — високого конторського ґанку, над яким висіло червоне полотнище з великими білими літерами:

— Земля крестьянам, заводы рабочим!

Немов до дентиста, що має оце зараз проробляти неприємні й болючі маніпуляції над моїм хворим зубом, я йшов крутими східцями на ґанок. Я відчував неминучий скандал, що ось-ось зараз

станеться, знав, що мене освистять, висміють і хто-зна — може й просто виженуть. Якщо на селах нашим промовцям не скрізь щастило, то що вже говорити за цукроварню! Мене брала досада: — ну, як це я не одчепився від Осадчого одразу!.. Але було вже пізно. Голова звернувся до натовпу:

— К нам прієхал товаріщ із українской повєтовой ради, он хочєт поґоворіть с намі.

Натовп ворухнувся. Серед ближчих до ґанку лиць почулось було стримане „пожалуйста" і зараз же завмерло.

Ця передмова голови мене ще більше спантеличила: власне, що значить „хочєт поґоворіть"! Поперше, я нічого не хочу, то тільки отой Осадчий... а, подруге, вже коли пішло на те, то я маю казати промову, а не „поговоріть". Не знаю, чому, але це „хочєт поґоворіть" породило в мені якийсь глухий, унутрішній протест і — дивна річ — це мене підбадьорило. Я ступив до краю ґанку наперед, заступивши своєю студентською тужуркою голову, й міцно взявся за поручата. Я пильно глянув на натовп, що з ним мав оце змагатись, і знову мене підточили зневіра й непевність. Я навіть подумав — може почати говорити російською мовою? Мене стиснула така розпука, що я махнув на все й пустився берега. Не бачучи нікого перед себе, крім невиразних тьмяних плям, я почав говорити так, як би промовляв у Просвіті. Хоробрість і пристрасть одчаю, коли нема вже куди тікати, ввійшли в мою мову. Я палко говорив із належними епітетами, метафорами й метоніміями, з придиханнями й вибухами голосового грому. Про що я говорив? Це важко передати. Я говорив про все, і це все була Україна. Я не бачив, як вони реаґували. В кожнім разі, не чути було,

щоб хто перемовлявся чи шепотів, а це вже була прекрасна ознака. Певно, я захопився ще більше й під кінець, коли я почав виголошувати „хай живе“, мій голос прибрав такої дикції й експресії, що після цього вже не можна було не плескати. І, справді, коли я скінчив свою промову, мені несподівано заплескали. Ці оплески були досить рясні як на байдужу до України робітничу публіку.

Я злегка вклонився натовпові й помітив Осадчого, що жваво роздавав на всі боки якісь брошурки й газети. Я тепло подивився на його вузькоплечу згорблену спину, на якій блискавками лягали від рухів бганки, і, мабуть, відтоді він здобув цілком мою любов і пошану.

Мене частували в „приїжджій“ обідом, під час якого, правда, ні голова, ні ще якісь робітники, ні навіть Осадчий (і поготів, розуміється, — я) не згадували жодним словом України. Я навіть боявся, щоб вони якось не навернули на це, бо ми могли б зайти в нетрі непотрібної дискусії і цим самим зіпсувати той блаженний настрій, що легким серпанком пройняв мене після мітинґу. Ми щиро попрощались, мене запрошували приїздити ще „проводіть культуру среді рабочіх“, і я нишком дивувався, як усе ж таки легко здобувається популярність і як, кінець-кінцем, усе на світі влаштовано просто й приємно. Мене назад знову одвезли автомобілем. Дорогою ми заїхали до Осадчого і втрьох — я, шофер і Осадчий, перехилили кілька чарок злеочищеного, розбавленого спирту. Дарма, що вони були неможливі на смак і на нюх, мене після них охопила така радість і вдячність життю, що я, мабуть, молився б Богові, якби моя віра не захиталась після лютого. Ми наостаннє навіть поцілувалися із Осадчим. Я ще більше зрадів, коли дізнався, що Осадчий залишається вдо-

ма: це ж мене самого везтиме автомобіль додому! Самого, чорт би його забрав! Яке прекрасне життя і яка чарівна ця революція!..

Солодко похитуючись на цератових автомобільних подушках, я лагідно думав тепер про індустрію і помалу приходив до висновку, що все ж таки Україні, очевидно, не обійтись без тих заводів, машин і робітників.

Я навіть не встиг сказати за потребу українізувати школу, а мені ще треба було, хоч кількома словами, згадати за суд і церкву (аграрні й військові справи я з охотою погодився віддати Осадчому), як мені почали перебаранчати поодинокі ворожі вигуки. Я запнувся і мені впала в очі пишна, чорна борода в огрядному сіряку, що неподалеку вперто торочила:

— Ми не понімаємо вашого малоросійського язика!.. Не понімаємо!

Еге-е, тут наґвинчено вже машину! — подумав я: — не інакше, як місцеві вчителі, кацапня, розаґітували ще до нас дядьків.

Але думати мені довго не довелось. Ворожі крики, ніби скористувавшись моєю павзою, тепер наповнювали лементом волосне подвір'я.

— Та що там їх слухати! Брешуть!..

— Поодягали вишивані сорочки й думають, що не бачимо вовка — паничі приїхали!..

Становище наше кожної хвилини гіршало. Я з Осадчим стояли на імпровізованій трибуні — звичайному селянському возі, що на ньому волосний писар поставив маленького стола; воза вивезено на середину волосного подвір'я, і він тільки єдиний, маленький острівець серед мішанини селянських голосів, свиток, сорочок і де-не-де жіночих хусток. Людська хвиля натискає на віз

і, здається, ось-ось розчавить його, принаймні, я чую, як під ногами мені щось коливається і тріщить. Невеличка купка наших прихильників, місцевих просвітян, як сектанти, туляться боязко один до одного і тужно дивляться на нас. В їхніх поглядах — розчарування, і прикрість, і турбота, і остання надія на те, що ми якось викрутимось.

Але я вже не сподівався викрутитись. Було ясно, що тут нічогісінько не вийде і що скорше ми подамось відсіля подалі, то буде краще. Але як це зробити? Звідусіль нас стиснув натовп і нам годі вислизнути кудись з воза. Я спробував ще раз вплинути на дядьків і щосили, аж мені закололо в горлянці — крикнув:

— Так хочете ви, щоб у нас була українська школа, наша школа, така школа, що не калічитиме наших дітей „чтоканнями" та всякими там „избами" й „гумнами"?..

Певно, мої слова, чи скорше голос, справили на них враження. На подвір'ї притихли й нашорошились. Я миттю скористувався з цього і ще дужче, не жаліючи до свого голосу сарказму, крикнув:

— Чи може вам треба, люди добрі, панської школи, московської?..

Я поставив питання руба, і мої „люди добрі", що не звикли міркувати на педагогічні теми, трохи спантеличились. — А воно й справді, — якої нам треба школи? — Я певний, що коли б наші просвітяни були сміливіші й розторопніші і вчасно підтримали б мене належними вигуками, — я виграв би. Але просвітяни стояли мовчки. Серед лункої тиші хтось поблизу в'їдливо процідив:

— Ну й хитрі ж пани: хочуть, щоб ми й далі були темні, — по-мужицькому нас учити!

Навколо нього зареготали. Чорна борода, що кричала була проти „малоросійського язика",

протовпилась наперед і роздратовано кинула до нас:

— Нам треба такої школи, щоб язика не ламала, о!..

Зненацька відкілясь із середини натовпу виліз салдат у розхристаній „гімнастьорці“. Він, не панькаючись, добрими штовханами плечей і ліктів розпихнув собі дорогу й підійшов до воза. Навіть не спитавшись нас, він спокійнісінько зліз на воза й став спиною саме перед нашими лицями. На подвір'ї стало занадто тихо. Я нутром відчув усю грандіозність моменту й мені неприємно стиснуло десь під серцем. Салдат одсунув далеко на потилицю свого кашкета з репаним дашком, сплюнув набік, розмашисто махнув руками перед себе й почав:

— Хоть я, канєшно, тьомний, як пивная бутилка, но впрочім тоже завсігда могу ізобразіть понятіє. Ми, братці, товариші дорогії, ще не вбили, сказать, ведмедя, фронт стоїть, уп'ять же война не скончена, а шкуру вже дєлім...

Кілька голосів стверджуюче загуло: — Правильно! — А салдат пристукнув на потилиці кашкета, щоб той був не впав, розмахнувся правицею і казав далі:

— К прімєру сказать — Україна і малоросійський язик. Воно, канєшно — да і, як по простому виражаясь, то, сказать би, ми вроді, як хахли. Но тут буржуазєя діло портить, вона понімає, што Україна — це значить — край усьому, кінець і больше нікакіх гвоздей, уп'ять же: ні землі і нікакой, вопче, свободи. Буржуазєя це, гавару, понімає і потому агітирує, щоб писались в українці. Потому — щоб без землі, а которий, пролетарія тьомная, ету контрреволюцію не розбере, то й поступа в Просвіти всякі та Ради...

Дядьки аж подались головами наперед і жадібно ковтали кожне салдатське слово. Наше і без того скрутне становище вже цілком виразно погрожувало небезпекою. Нас могли просто на просто — попобити. Я запитливо й нетерпляче подивився на Осадчого: мусимо ж ми колись забратися відсіля!

Але Осадчий і на думці того не мав. Він цілком спокійно слухав салдатську белькотню й тільки іноді, видимо, і йому уривався терпець; тоді він смикався наперед і намагався спростувати салдата. Та куди там! Салдат не звертав на нього уваги, що далі він говорив, голос йому все більше й більше ставав крикливіший і грізніший. Ніби не ми, вдвох з Осадчим, були його єдиними опонентами, а тут, у волосному дворі зійшлася вся всеросійська контрреволюція, яку він мусить розтрощити на друзки.

Я вже перестав покладатись навіть на Осадчого. Я гаразд знав, що все це скінчиться недобре, і мене вже не цікавили деталі цього кінця. Я навіть звикся за ці кілька хвилин салдатської промови з неминучістю небезпеки і вся гострота відчуття її — для мене вже минула.

З височини нашого воза було видно далеко за волосне подвір'я. Сонце спускалось до обрію, і в багряному океані бовваніли за слободою далекі вітряки й байрак. Мов із в'язниці, я задивився на ті неосяжні простори, де нема ні натовпу, ні Осадчого, і не чути салдата, і ту ж мить згадав чомусь за кавуни, що я їх купив був на базарі перед сходкою і залишив у сторожевій комірчині волосної хати. Я сумно подумав, що кавунів тепер нам, без сумніву, не їсти й мене опанувала досада. Щоб якось розрадити себе, я почав гадати, що б оце я робив удома. Я міг би піти до Просвіти, там я побачив би Нюсю, і ми пішли б з нею за

місто — в поле, або на соборний цвинтар. Для цієї Нюсі я потай від матері замовив в одної черниці вишити українську сорочку і на іменини, що будуть через півтора місяця, я подарую їй цю сорочку. Якщо мої справи з репетиторством будуть і в Харкові нічого, куди я переїду з осени до університету, я, певно, поберусь із Нюсею. Мені трохи прикро, що вона — „Нюся", а не „Ганна", бо „Ганна" попри всі мої старання ніяк до неї не прищеплюється: я давно вже помітив, що Нюся взагалі ще не гаразд усвідомилась, а з другого боку вона боїться, що її ім'я будуть плутати з „Гапкою". А „Гапка" — це ж!... Це то так, але я хотів би спитати Нюсю, чим ім'я „Гапка" гірше від її прізвища — Соломаха? А свого ж прізвища вона не соромиться, хоч, правда, її батько на вивісці своєї залізобляшаної крамниці написав — Соломахов. Я розумію, власне, чого Нюся так часто натякає швидче нам побратись, і це дратує мене вкрай. Я прекрасно бачу, що вона й за чорта ладна б піти, аби тільки мерщій позбутись свого жахливого прізвища...

Леле, я не знайшов утіхи в своїх міркуваннях про Нюсю. Мене, навіть, розсердили вони. Тепер я міг би вже, не зважаючи ані на що, байдуже злізти з воза й проштовхати собі дорогу на вулицю, щоб найняти першого стрічного дядька одвезти мене до міста. Та саме в цей час салдат кінчив свою балаканину і під співчутливий і заохотливий гамір зліз із воза. Тут саме б і мені з Осадчим злізти та піти собі подалі, хоч і переможеними, але все ж таки не зганьбленими й цілими, — мовчки вислизнути від небезпеки під загальний гамір. Але не з таких був Осадчий! Він почекав поки навколо більш-менш утихомирилось, і тоді вже, не зважаючи на глузливі, а то й просто ненависні погляди дядьків, він виступив. Він почав

свою промову зовсім спокійно і незалежно, ніби нічого й не трапилось допіру.

— Люди добрі, братці, товариші! Я, розуміється, не вмію так балакати, як оцей товариш, що тут говорив, я буду просто, по-мужицькому, без математик... Хто ми такі? Я вас питаю, хто ми такі?.. — Він стукнув себе у сухотні увігнуті всередину груди і від того кінець останнього його слова одломився й трагічно забринів камертоном. Щось незвичайне дмухнуло з тих Осадчових грудей на дядьків, вони затихли, як і перед тим, коли слухали салдата, і тільки моя постать у вишиваній сорочці під студентською тужуркою муляла їм очі. А Осадчий запалювався далі. Все нутро йому клекотіло, голос дедалі гучнішав, йому бракувало іноді потрібних слів, тоді він допомагав собі мигами й усякими вихилясами.

— Ми українці! — гордовито відповів він сам собі й переможно подивився навкруги. Я гадав що сама тільки ця згадка за навісних „українців", після салдатської промови, збурить сходку, але Осадчий не дав їм оговтатись. Він перейшов у контрнаступ і сміливо кинувся назустріч супротивній хвилі:

— А хто такі українці? — я вас питаю! — І знову ж сам собі відповів:

— Та це ті, що їх гнітила цариця Катерина та цар Петро ще двісті років тому! А хто така була цариця Катерина? — я вас питаю! Та це, не вам кажучи, була така повія, що...

Тут Осадчий знизив свій голос і по-домашньому почав розповідати соромітські подробиці з любовних цариціиних пригод. Його не абияка фантазія допомагала йому в належний спосіб змальовати розпутний образ легковажної цариці, гнобительки славних запоріжців. Він оповідав про неї

такі бувальці й пригоди, що, я певен, — найпедантичніший і найсумлінніший історик, який би присвятив усе своє життя Катерининській добі, не знав би все ж таки й сотої частки з того всього, що тут так образно й щедро подав Осадчий дядькам у своїй промові. І — хочете вірте мені, хочете не вірте , — але цим він переміг їх. Скоро зайшла мова про ті любовні авантури, як лиця дядькам пояснішали, стали приязно посміхатись і, з кінцем, дружній регіт на ввесь двір покривав нові дотепи Осадчого. Навіть салдат, що недавно тут розносив нас на всі заставки, тепер, забувшись, роззявив рота і уважно слухав Осадчого, щиро посміхаючись разом із іншими. А Осадчий гатив далі й далі. Слухаючи його, я мимоволі подумав, що коли б йому ще освіти трохи, — з нього, далебі, вийшов би непоганий порнографічний белетрист. Скінчивши свої філіпіки, Осадчий зітхнув і підбив підсумки:

— Оці полюбовники Катеринині, оці блюдолизи прокляті (дядькам чогось подобалось це „блюдолизи", і вони знову зареготали) і порозбирали запорізькі землі, а нас, українців, обернули в московську, кріпацьку неволю!..

Дядьки тепер жадібно слухали кожне його слово. Але що я кажу — „слухали"! Вони ковтали, всмоктували, вбирали ці слова, що їх, не запинаючись, кидав на всі боки Осадчий. Сталась метаморфоза, яку я не годен був зрозуміти. Цей Осадчий не тільки привернув їх до себе, ні — владно поодмикав їм душі й вільно похожав там, як у себе в господі.

Хіба треба, після цього, казати, що він переміг! Коли взяти на увагу все те, що могло з нами скоїтись, після моєї невдачі й салдатської агітації і цей фінал, що ми його тепер мали, — це буде щось більше за перемогу.

Осадчий провів постанову про добровільний податок із десятини на користь Центральної Ради, сходка ухвалила визнавати за єдиний свій уряд тільки Центральну Раду, вітала всі її універсали, протестувала проти вислання Богданівського полку на фронт і, я запевняю вас, що наколи б Осадчому замайнулось, він міг би тоді запропонувати й не такі ще резолюції, і вони, без сумніву, пройшли б. Їх також би ухвалили одностайно, як і ці, але думки про самостійність і сепаратний мир із німцями ще не вкладались тоді Осадчому в голові.

Назад із воза Осадчий злазив тріюмфатором, а за ним і я, хоч і не такий урочистий, як він, але, так би мовити, — „при своїх".

З пропозиції Осадчого секретар місцевої Просвіти розпочав тут же записувати нових членів і навербував їх під гарячу руку щось близько п'ятидесяти. Серед привітних, веселих селянських очей ми йшли з Осадчим обідати кудись до голови Просвіти, але мені, признатись, було сумно. Я просто-на-просто заздрив Осадчому. Мене пекла досада: ось я скінчив мало не з медаллю гімназію і вся моя старанно придбана наука, як виявляється, для України, отут серед селян, на сході, зовсім непотрібна, вона завалящий, нікудишній крам...

А ось цей невіглас, Осадчий, що здатний тільки плести теревені про Катерину й запоріжців, може зробити з дядьками чорт-зна що. Він може з цією єдиною тільки сміховиною об'їхати ввесь повіт і я тепер певен, що його успіх буде скрізь такий самий, як і тут сьогодні.

Деякі сумніви й розчарування стали мені входити в душу, коли ми йшли вузенькою вуличкою, одбиваючись від собачні, до голови Просвіти. Життя завертає останніми часами зовсім не туди, як я плянував це собі, ставши свідомим українцем

і вступивши до Просвіти. Я міркував собі так: я скінчив оце гімназію, досі гімназія була російська, тепер вона буде згодом українською, коли я скінчу університет, я буду за вчителя в цій гімназії, але, щоб гімназії не треба, щоб уся її наука була так-таки ні до чого — я зовсім не думав, та й не хочу так думати! Треба, щоб у нас усе було, як у кожного культурного народу. Це добре діло, нема чого казати — анекдотами привертати дядьків до своєї нації!..

Я подивився на Осадчого, що йшов поруч мене і жваво інструктував голову Просвіти, і заспокоїв себе:

— Та ні, — це зовсім не так воно все. В чому секрет успіху Осадчого? Він по-простому, може, правда, занадто вже вульґарно, але найголовніше — по-простому підійшов до дядьків. Треба й мені так. Тоді я не буду їм видаватись „буржуєм“, „паничем“, тоді вони зрозуміють мене. І, насамперед, — к чорту цю студентську тужурку й вишивану сорочку. Особливо — вишивану сорочку. То зовсім інша річ піти в ній до Просвіти, чи там по місту ввечері, але на село — ні, досить уже!

Голова Просвіти перший пройшов у двір, і за хвилину ми увійшли через галерею, де на вікнах вистигали червоні баклажани, до низенького будиночка під бляхою.

Зсередини через одчинені двері до нас долинуло заржавіле скрипіння старого грамофону.

Настя Федоровна встала з дерев'яної канапки й вдарила мене по руці.

— Ат, який же ви!..

Вона пройшлася по кімнаті і її довга, за пояс коса тепло блиснула при світлі гасової лямпи.

Дивна річ: в цьому мені самому ніяково признатися, але це так: Настя Федоровна вабить мене більше ззаду, ніж з-переду. Коли я дивлюсь на її обличчя, я помічаю, що в неї трохи завеликий рот, і коли б її губи, що пашать пристрастю, були б трошечки тонші — це було б їй на краще; в неї до того занадто плескате чоло і на ньому тридцять років, що має Настя Федоровна, позначились двома продовжними зморшками. Але, коли я дивлюсь на її анфас, мене охоплює якесь тривожне і разом приємне хвилювання. І це не через те, що в Насті Федоровни буйно здіймаються й ось-ось, здається, розірвуть тоненьку перкалеву сорочку пишні груди, за які я можу ручитися, що вони ще не знали справжніх обіймів кохання, — ні, я хвилююсь і ладен кожної хвилини засвідчитись їй у шаленому коханні тільки через те, що там, позад цієї блюзки, чола й губів, лінькй спадає долу прекрасна, довга, чорна коса!

Ця коса така пухка, її так подразливо-недбало заплетено, що я ладен одмовитись вирушати відсіля не тільки кудись на поїзд, щоб десь мітинґувати з Осадчим, але й їхати через тиждень до Харкова торувати собі через університет мудрий шлях до станівких життьових підпор. Аби тільки торкнутись губами цієї коси і аби ця коса... (ах, що я кажу!) аби ця коса зашморгнула налигачем мою шию.

Власне кажучи, як добре зміркувати, то всі ті мітинґи, з'їзди, постанови та навіть і голодний, мерзлий університет — то суєта. Суєта сует і всяческька суєта. А тут, у цій кімнаті, перед моїми очима — реальне, затишне і, головне, певне. Настя Федоровна — не „фантастичні думи, фантастичні мрії“, а цілком конкретне: прийди і візьми. Вона — не маніжна й легковажна Нюся...

Тут я мимоволі порівнюю їх прізвища: Соломаха і Худолій, і мені стає ніби соромно за це блюзнірство.

Худолій — мені нагадує трохи Гамалію, Палія, — взагалі від нього одгонить чимось козацьким і капітальним минулим. Мені навіть шкода, що, коли Насті Федоровні судиться колись згодом стати Федоренковою, вона втратить своє прекрасне прізвище.

Але суть не в тому. Настя Федоровна вчителює. Отут під містечком її батько має з десять десятин. А за вікном їхнього затишного будиночку садок. У тому садку тихо й затишно. Це ніби про нього — „Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями...“ В цьому садку мені солодко б відпочивалось. Я можу теж учителювати тут, у цьому ж містечку. Коли все заспокоїться, ми вдвох знову ходитимемо до Просвіти (оті промови треба облишити — з якої речі мене ввесь час посилають, хай попоїздять ще інші!), наші діти, якщо вони будуть, говоритимуть змалку по-українському. Взагалі тут передо мною в перспективі стільки принадного, що то тільки здуру можна одмовитись від того щастя, що саме тобі лізе в руки.

Настя Федоровна знову пройшлась кімнатою, гулко стукаючи по підлозі закаблуками без ґумок. Ці стуки трохи прикрим відгуком озвались мені десь усередині — провінція! Невже не можна купити в місті в першого-ліпшого чистильника чи в базарній крамниці ґумок. Настя Федоровна підійшла до вікна й томно схилилась скронею до шибки. Вона штучно закопилила губу й удає, що сердиться. Воно то правда — який же я невихований: узяти й обійняти, не спитавшись, дівчину за талію. Це вже занадто вийшло по-пару-

боцькому. Я навіть (вайло!) незграбно торкнувся пучками її грудей.

Я підвівся з канапи, щоб перепросити Настю Федоровну. Вона стояла до мене боком і нервово сіпала краєчком тюлевої завіски. Її профіль обрамляло темною чадрою пишне, трохи розтріпане волосся. Я пильно глянув на неї, і зненацька мої очі знову впали на її косу, що чорним потоком виринала поміж бганками білої блюзки й пропадала десь у сутінках. Ноги мені затремтіли. Я рвонувся до неї і, замість того, щоб перепрошувати, схопив за скроні її лице, владно повернув його до себе й поцілував у самісіньку пухлину губів. Від несподіванки першу мить вона заніміла, потім уся подалась назад і боляче стукнулась головою об шибку. Я жахнувся й пустив її: невже шибку розбито? Ні, ні, шибка ціла! Настя Федоровна перелякано дивилась на мене й не могла вимовити слова. Я на всякий випадок помацав ще рукою шибку. Та ні, шибка зовсім цілісінька, навіть тріщини немає. Проте, для обережности я мусів трохи змінити свою позицію: я став сам спиною до вікна, а Настю Федоровну легесенько одсунув набік, і благаючи простер до неї руки. Її лице зайнялось таким полум'ям рум'янців, що аж мені стало парко, ніби я оце глянув у одчинену піч льокомотиви. Я ворухнувся до неї. Вона скулилась, як перед ударом. Тоді знову щось підкололо мене. Я щосили охопив її гладкі плечі, притиснув до себе її торс і, не бачучи нічого, почав цілувати перед себе навмання, куди попало. Тепер вона пручалась у моїх обіймах, прудко одвертала на всі боки голову, вигиналась і мої сліпі губи з розмаху впивались у її шию, підборіддя, краєчок уха. Її жар передавався мені з подвійною силою і це підсмажувало мене ще більше. Я шаленів. Захли-

наючись поцілунками, я шипів божевільні слова.

— Настю!.. А, чорт!.. Я ж вас, Настю... Ти чуєш? Настю, мила... Я тебе так кохаю!..

Через неї ніби пробігла раптом блискавка. Руки втратили силу, голова стомлено схилилась на плече, густі вії покрили очі, вона вся обважніла й ніби поточилась на ногах. Я вперше відчув її не абияку вагу й серйозно подумав: ану ж і справді впаде, а я, гляди, ще й не вдержу її. Тоді я міцно вперся ногами в підлогу й сильніше обійняв її спину. Настя Федоровна, справді, трохи зсунулась додолу в моїх руках. Вона стомлено прошепотіла:

— Пустіть... Ну, пус-ти мене... пусти...

Ага, „пусти“! „Пусти“, а не „пустіть“! Мені закортіло звірити це „пусти“ в її очах і я нахилився до її голови. Її груди пружно вперлись у мої, і нараз моя долоня намацала на її спині косу. Коса!

Втративши рештки чемности й тверезого розуму, як стеряний, я грубо повернув її потилицею до себе і дав собі волю цілувати її прекрасну косу. За хвилину вся коса розплелася і чорні пасма важким серпанком вкрили мені лице. Я ввесь поринув у те запашне волосся, мов одірвався від землі й полетів у чудовий, феєричний космос. Нараз Настя Федоровна зойкнула й шарпонулась убік. Потім, як підтята, вона поточилась на стілець у кутку. Я застиг із простертими руками...

Тепер тільки я почув настирливий і вперше — удаваний, а не справжній кашель Осадчого. Він стояв на порозі й лагідно посміхався.

— Чорт! — вилаявся я сам до себе й поправив на собі зімняту сорочку й розкуйовджене волосся. Настя Федоровна залишилась у кутку на стільці й закрила лице руками. Осадчий вийшов на середину кімнати й лукаво посварився мені:

— От за такі штуки вас на Січі киями б вибили!

Мені хотілось окриситись: іди під три чорти з своїми Січами й киями! Дурня шматок! — Але я, розуміється, і навзнаки не давав, що серджуся. Я тільки страшенно зашарився й ніяково ступив назустріч Осадчому. Осадчий по-дружньому тріпонув мене за руку й тоді вже поважніше промовив:

— Ну, любощі — любощами, а справа — справою! Збирайтеся. Через півгодини вже поїзд буде.

Я тоскно оглянувся по кімнаті, шукаючи свого кашкета й пальта, а в мислі лаяв Осадчого: — і завжди його притарабанить чортяка невчасно!

А втім я ж сам із Осадчим удень коло цукроварні умовився, що чекатиму його в Насті Федоровни аж до вечірнього поїзду й за цей час проінструктую її, як треба впорядкувати просвітянську бібліотеку.

Але я не міг, розуміється, дати це Осадчому на виправдання. Мені треба було конче хоч п'ять хвилин іще побути з Настею Федоровною, договоритись з нею до чогось певного, але Осадчий квапив мене:

— Скоріше, скоріше, а то ще поїзда, сто чортів йому за пуп, прогавимо.

А тут, як навмисне, я ніяк свого кашкета не знайду. Настя Федоровна сидить так само непорушно в кутку й важко дихає. Від сорому вона не може підвести голови.

Що за чортовина — кашкета ніде нема! Я мотаюсь по всій кімнаті, але мої шукання марні — нема. Та ні — це просто якась омана: де ж мій кашкет?

Осадчий починає хвилюватись. Він то витягає, то знову ховає свого одоробла-годинника й нетерпляче тупсає по кімнаті.

— Двадцять хвилин залишилось, ай-яй-яй! А до

станції ж іти принаймні п'ятнадцять, потім — квитки, по ваґонах тіснота, не влізеш одразу... Ех, київ би на вас треба, київ!..

Я вже зовсім спантеличився — ну, де ж, справді, може лежати кашкет?

Може він упав за дерев'яну канапку? Я підбіг до канапки, з гуркотом одсунув її геть і поліз накарачки до стінки. Нема. Тьфу!

Я спересердя плюнув і вирішив спочатку одягнути пальто, а потім уже знову пошукати кашкета. Пальто вже на моїх плечах.

— Мандата ж не забудьте! — уже сердито каже від дверей Осадчий. Я шукаю в боковій кешені пальта своє посвідчення від Української Повітової Ради, що дає мені право виступати від її імени на всяких зборах, сходках та мітинґах.

Згорнуте посвідчення таки лежить у кешені. Ось воно. Але щось штовхає мене розгорнути папірця й подивитись на нього. Я розгорнув і...

Мені аж мороз побіг поза шкурою: печатки на посвідченні нема!

Я перевів вирячені очі на Осадчого й ледве промовив:

— Товаришу Осадчий!.. Цей... сучий син Кіяшко, отой писар із повітової ради...

Осадчому вже зовсім урвався терпець:

— Що там іще? Ви ж розумієте — ми спізнимось! Вісімнадцять хвилин залишилось!

Він тиче мені з дверей годинника, але на годинника страшно навіть і глянути: там, на здоровенному цифербляті стрілка вже ось-ось покаже за чверть восьму. Мені стає моторошно і я боюся закінчити свою фразу.

Осадчий гнівно шарпається до мене:

— Та в чому ж річ? Кашкет?

— Кіяшко, розумієте, забув стукнути печаткою, нема...

Осадчий вирвав із моїх рук посвідчення, глянув і осатанів:

— Та куди ж ви дивились, трясця вашій мамі! Що ж тепер робити? Ви ж знаєте, як тепер — скрізь більшовики, анархісти, дезертири, та вас же без печатки заарештують!..

Я все це прекрасно знав, але що ж його робити! До Кіяшка, що в нашому повітовому місті, відціля двадцять верст, до місцевої Просвіти півгодини йти та й чи потрапиш голову з печаткою?

Розпука вхопила мене своїми холодними обценьками. Тепер уже я, як зацькований бігав по кімнаті з кутка в куток, а Осадчий стояв на місці й рвав на собі волосся на потилиці.

На цю сцену стрепенулась і озвалась, кінець-кінцем, із кутка й Настя Федоровна. Вона підвела червоне лице й стурбовано спитала:

— Що таке там трапилось?

Осадчий безпорадно побіг до неї:

— Настя Федоровна! Голубонько! Ну, як вам це подобається, — тютя чортова. — Він гнівно махнув рукою в мою сторону. — Ви уявляєте — нас ждуть на ранок, люди зберуться, а він печатку забув поставити. Печатку! А тут до поїзда залишилось... — він знову поспішно витягнув годинника і майже застогнав: — п'ятнадцять хвилин!!.

Настя Федоровна непорозуміло терла рукою чоло, потім поволі спустила на коліна руку й тихо проказала:

— Знаєте, що? Може...

Осадчий вчепився в її руку й застиг у нетерплячці:

— Ну? Що?

Настя Федоровна нерішуче спитала:

— Може якусь іншу печатку прикласти можна? Тут у батька є одна...

Осадчий, як на пружинах, підскочив.

— Ідея! Єсть! Мерщій. Ради-Бога, середенько, мерщій!..

Він майже зірвав її з стільця й потягнув до суміжної кімнати.

І тільки но Настя Федоровна підвелась із стільця, як я побачив на тому місці, де вона допіру сиділа, свій студентський, пожмаканий тепер кашкет. Я метнувся до нього й почав виправляти йому околичку й криси. Мене просто обурила така незграбність Насті Федоровни — щоб розсістись отак на кашкеті й ні гу-гу! Та ще ж і кашкет новий... Це ж просто...

До кімнати влетів захеканий Осадчий, а за ним заклопотано задріботіла ніжками й Настя Федоровна. Він вихопив у неї з рук печатку й почав голосно читати її під лямпою.

— Правлініє... Тростя-нець-ко-го общества потре-би-телєй.

Осадчий подумав мить, заплющивши очі, потім категорично заявив:

— Нічого. Чорт її бери, якось проскочить... Чорнила! — Настя Федоровна метнулась до столу по каламар і ручку. Осадчий зиркнув на годинника і закричав:

— Тринадцять хвилин! Ми пропали! Чорнила мерщій!..

Ручка йому танцювала поміж пальців. Він пролляв на підлогу чорнило, але печатка вже готова. Осадчий стукнув нею перше по своїй долоні, а по-

тім пригнувся і щосили припечатав моє посвідчення.

— Єсть! Біжім! Бувайте...

Ми вихром вискочили на вулицю.

— Я ж так і знав — спізнились! — промовив, ледве переводячи дихання, Осадчий і закашлявся.

Я теж захекався аж у горлі стало гірко і схопився за груди. Там, усередині мені творилось щось страшного: моє серце било на сполох у всі дзвони; ось-ось воно проб'є мої ребра, розсіче шкіру й випаде геть. Ні — в мене таки є, очевидно, якась сердечна вада і ця біганина й мітинґи тільки псують мені здоров'я.

Але ми спізнились. Поїзд уже стояв на станції і грізно пихтів, готовий зірватись у дальшу путь.

Ми вскочили у дерев'яний станційний будинок. Кепсько освітлена заля III-ої кляси вже спорожніла.

Ліворуч, у кутку, де звичайно перед поїздом нетерпляче мнуться в черзі до каси пасажири, не було вже нікогісінько. Флегматичний касир усередині каси ліньки позіхнув і простягнув до віконечка руку — зачинити касу. Осадчий навіть не обернувся до каси, але я завагався:

— Товаришу Осадчий, а квитки?

Уже з перону до мене долетіло його сердите:

— Які там можуть бути квитки! Скоріше!

Та воно й справді — куди там купувати квитки! Сумна порожнеча залі III-ої кляси замінилась перед нами страшною товчією й гармидером на пероні. Перед кожним ваґоном точилась справжня облога. Люди тиснулися, кричали, штовхали один одного, але, здавалось, що в середину ваґонів ніхто не влазив. Натовпи коло кожного ваґону зо-

всім не зменшувались. Мені від того шарварку аж помутнішало в голові.

— Ось, бачите, що робиться! — кинув мені скрушно Осадчий, і ми почали шарпатись коло ваґонів. Але куди там! Коли передні не могли потрапити навіть на ваґонні східці і тільки по-дурному змагались між собою, то що вже говорити за нас задніх! Ми ставали навшпиньки, заглядали через плечі й голови передніх, а нас лаяли, наступали нам на ноги й одштовхували. З ваґонних дахів і буферів байдуже оглядали стовпище салдати-фронтовики й спокійнісінько кидали на нас лушпиння. Ні, куди там лізти!..

Я навіть перестав тиснути на передніх і одійшов назад, де було вільніше.

— Ну, ясно, що нам сьогодні не їхати, якого ж чорта надвережуватись і шматкувати свої кволі нерви!

І знову мені спало на думку: — суєта!..

Але Осадчий не відступав. Він навіть добрав способу, дарма, що був маленький на зріст і крихкотілий, розштовхати сусідів і пробитись до східців. Він сперечався, огризався на всі сторони, крутився, як щупак у ятері, і ось...

Перед цим я з іронією дивився на його змагання і зловтішно думав:

— Ну, ну, — покрутись, йолопе, а я подивлюсь, як ти спіймаєш облизня. І то ж дурне таке: бачить, що не протовпитися — ні, лізе навмання. Терпіти не можу метушливих людей!..

Але нараз я мусів змінити свою думку. Ви тільки подумайте: Осадчий доштовхався до самого входу і ось, стоячи вже на ступійках, він завзято щось доводив кондукторові. Кондуктор із ним сперечається, але я вже бачу, як кондукторове сперечання втрачає опір, кондуктор на каскади

слів, що ними закидає його, жестикулюючи руками, Осадчий, відповідає дедалі млявіше, він перечить уже тільки так, для годиться. Ще одне слово — і він, далебі, пустить Осадчого. Зненацька позаду тривожно б'є другий дзвінок. Осадчий з горішньої ступійки обертається назад. Він, видимо, хоче звернутись до мене, але його очі не знаходять мене поблизу. Він стрибає очима по натовпу і одчайдушно кричить:

— Пане Федоренко! Федоренко, де ви?

Я неохоче здалека обзиваюсь:

— Та ось же я, тут...

Я бачу, як лице Осадчому скривилось від досади, але то мене вже не хвилює. Я уклав тепер інший плян і мудро розміркував собі так: якщо вже Осадчий чудом улізає до ваґону, ну що ж — добре. Хай він їде. Я — не Осадчий і на чудеса нездібний. Я повернусь собі назад, до Насті Федоровни, розкажу їй усе, як воно було, попрошусь у її батьків переночувати, а завтра вдень я найму дядька й поїду додому. Я радів. Такий легкий і приємний вихід з усієї цієї мороки, що її закрутив на свою голову Осадчий, мене захопив. Як, кінець-кінцем, усе виходить на добре. Я все зробив, що міг, але це ж не моя вина, що не можна дотовпитись до ваґонів. Я повернусь до Насті Федоровни й ми сьогодні ж договоримося із нею до кінця.

Але ввесь мій плян полетів сторчака. Я отетерів від подиву й хвилину не міг ні говорити, ні рухатись. Ви тільки уявіть собі: знайшовши мою самотню постать віддалік від тої метушні, Осадчий раптом стрибнув зі ступійок — пробився назад через натовп і ось він обурений стоїть передо мною.

— Що ви робите?! — прошепотів він грізно

і разом так здивовано, ніби я чинив тут якийсь жахливий, протиприродний злочин.

Цей поворот Осадчого був такий несподіваний, він застукав мене, як хазяїн завинилого кота на шкоді, що я не годен був щось відповісти йому. Я тільки промимрив якусь нісенітницю, але це не дійшло до Осадчого.

— Що ви робите?! — прошепотів він вдруге й на цей раз у голосі йому забриніли трагічні ноти. Але, бачучи, що від мене годі чогось зараз сподіватись, він стрепенувся і враз одмінився. Обличчя йому пояснішало, він ляпнув себе долонею по лобі й погодливо крикнув:

— Ну, нічого! Якось воно обійдеться. — Потім схопив мене за плечі, повернув спиною до себе і штовхнув наперед.

— Ідіть попереду і, будь ласка, без усяких там балачок!

Мене це застереження здивувало — хто б уже казало, а хто б і мовчало: „без балачок"! Я, либонь, ще не зарекомендував себе балакучістю.

Я хотів був обернутись до Осадчого і тепер собі спитати, що це він робить, але маленький поворот моєї голови випередив Осадчий.

— Ідіть і не обертайтесь! Ви що ж, — може, тікати хочете?

Він міцно схопив мене за лікті й штовхав у дальній кінець перону.

Але ж, прошу, — що з ним сталось і куди він мене штовхає? Ми поспішно минали ваґони й перлись до кінця поїзду, куди з самого початку й не пробували навіть пориватись. Мене почала брати злість, що він, справді, вигадав? Я хочу спинитись і рішуче заявити Осадчому, що годі, нарешті, клеїти дурня, але в цей час він щосили штовхає

мене в саму гущину натовпу біля якогось ваґону й голосно, по-російському, кричить:

— Дорогу! Больной! Слишітє — больной?!.

Крайні з натовпу під тиском мого тіла й окриків Осадчого збентежено оглядаються назад до нас, і мимоволі розступаються. Це заохочує Осадчого. Він штовхає мене спантеличеного ще дужче і несамовито кричить:

— Нє відітє — больной! Є нім может бить пріпадок... Пустітє, я на Собурку[1] его везу!..

Чуючи назву цієї богоугодної установи, пасажири шарахаються від нас. За хвилину ми вже коло дверей. Кондуктор перепиняє нас, але в цей час б'є третій дзвінок. Позад нас зчиняється щось страшне. Про нас уже забули. Останній могутній струмень людської енерґії зривається з перону і, як корок через шийку пляшки, вштовхує нас у ваґон. Кондуктора зімнято й він немилосердно лається десь під моєю лівою рукою. Позаду нас — бакханалія.

Розтинається протяжно гудок і поїзд рушає. Ми поїхали. З перону востаннє долинають до нас розпачливі крики і зойки. Ось вони завмирають і тікають назад, назад. Поїзд перебігає стрілками на нову колію і прискорює рух. Крізь запітніле вікно в дверях, що насупроти, я бачу високі сосни. Ми мчимо уже бором. Значить факт — ми таки влізли в поїзд і їдемо.

Пасажири поволі заспокоюються. Вони „втряслися" кожне на тому місці, де йому судилось їхати: на площадці, на ступійках, на буферах і на даху.

Кондуктор зробив неймовірне зусилля правим

---

[1] Собурка чи Собурова дача — лікарня для божевільних у м. Харкові.

плечем і лівою ногою, одпихнув шерсткою долонею чийсь карк і зник усередині вагону. На площадці одразу повільнішало. Я полегшено зітхнув і поворушив зімнятими плечима.

Але Осадчого знову щось мордує. Він ворушиться, потім рішуче лізе через мій перехилений бік і чиєсь коліно наперед.

— Ану, пропустіть мене, ми зараз увійдемо всередину.

Тепер я аніскільки не сумніваюсь, що він і всередину ввійде, ба навіть сидітиме на лаві. Мені залишається тільки слухняно, не відступаючи ні на крок, лізти за Осадчим. Я так і роблю. Ми вже вдерлись до коридорчика. У вагоні накурено, напльовано і люди один на одному. Тут, як і скрізь тепер у поїздах, — салдатня. Брудна, заросла довгими бородами, немита, вшива салдатня. Вона стомлено пообсідала всі кутки, куди тільки оком глянути, і майже не ворушиться. Мені здається, ніби ми потрапили до печери передісторичного віку. Я переступаю за Осадчим через скоцюрблені тіла, брудні чоботи й військові торби.

Раптом перед Осадчим хтось сердито забурмотів. Осадчий все таки сіпонувся вперед ще раз. Тоді вже зовсім роздратований хрипкий проматюкований голос кричить на ввесь вагон:

— Куди прьош!..

Але Осадчий і на думці не має, щоб поступитись. Він владно каже:

— Дайте дорогу: мені треба місце найти.

— Я тобі як дам по нюхалу — „місце"!..

Сіра постать у зібганій, землистій шинелі погрозливо підводиться і ось-ось станеться бійка. По кутках починають ворушитись окопні люди й спросонку недобре поглядають на нас. Я бачу,

що мені слід утрутитись і втихомирити Осадчого. Я лагідно беру його за рукав.

— Пане Ос... (я мимоволі глянув на землисту шинелю й одразу виправився) — товаришу Осадчий, ми й тут якось можемо примоститись... ви того...

Осадчий, немов би не чує мене. Він твердим голосом, що не припускає ніяких заперечень, каже до салдата:

— Я член української повітової ради, я маю завтра виступати на мітинзі. Ходім, — обертається він до мене.

Видимо, слово „член" якось вплинуло на салдата, погляд йому, правда, залишився той самий — упертий, ненависний і тупий, але він замовк і навіть, здається, оступився вбік. Я кажу — „оступився", бо інакше Осадчий так легко не звернув би праворуч між лавами, а за ним контрабандою і я. На нас дивився зацікавлено ввесь ваґон. Десь у сусідньому купе хтось голосно зітхнув:

— Ох, доведе до погибелі нас ця Україна!..

Поїзд зменшив ходу. У вікні замигтіли станційні вогні, промайнули будівлі і — стоп! Поїзд занадто раптово зупинився і ті, що спали на лавах, від струсу попрокидались. Осадчий скористувався з цього. Він, як старший до підлітків, почав розпікати заспаних салдатів:

— Що ж це ви, товариші, порозлягались тут, а вольному нема де й ступити. Так ніззя...

Протираючи очі, салдати забурчали:

— Порозлягався б ти в окопах, отоді знав би!..

Але Осадчий перебив їх.

— Та що там „у окопах"! Всі ми страдали. Мені ось теж на мітинґ треба завтра. Посуньтесь, товариші... Тепер нема панів, усі свободні, всім треба

їхати!.. Сідайте, чого ж ви стоїте? — штовхнув мене під лікоть.

Я мимоволі, не ймучи йому віри, глянув на його руку і — повірите? — Осадчий сидів уже на лаві, а поруч нього було невелике місце, де можна було, проте, досить зручно сидіти, тільки ногам заважав якийсь оспалий тулуб на підлозі.

Поїзд знову рушив.

— Ну, ось ми й поїхали, — лагідно промовив у просторінь Осадчий, немов би ми тільки допіру влізли в поїзд. Десь під підлогою знову одноманітно зататакали колеса, Осадчий заспокоївся, скулився і заснув. Навколо знову захропли салдати. Очутився, нарешті, і я. Винахідливість і спритність Осадчого піднесла мене й тепер заколисувала, як дбайлива ненина рука. Я любовно подивився на нього і подумав:

— З такими наша справа не загине! Коли б же їх тільки більше було...

Тепер я міг уже вигідно обіпертись спиною об стінку й мирно підбивати денний баланс своїм удачам і невдачам. Розуміється, я почав найперше думати про Настю Федоровну. Тепер вона спить. Рожева ватна ковдра тепло накриває її тіло. На подушці розметалась її пухка, чорна коса. Коса!..

Мені захотілось спокійно заснути з думкою про цю косу, але я не можу спати сидячи. Від цього мені принаднішою і ближчою стає в уяві м'яка постіль, ковдра, і та коса, і сама Настя Федоровна. Мені шкода, що я не договорився з Настею Федоровною ввечері, але я неодмінно цими днями приїду й доведу все до логічного кінця. Мене обіймає пестливими обіймами мрійна журба і легенько перекидає з долоні на долоню моє серце. Мені кортить заспівати якоїсь сумної пісні, вимовити невимовне, але у ваґоні — цього не можна. Я ді-

стаю з кешені цурпалочок старого олівця, записну книжечку й пишу вірша. На темному зім'ятому папері, в тоскній імлі ваґонного ліхтаря виростають напрочуд легко і швидко рядки — діти мого натхнення й кохання. Ось я вже й написав вірша. Вірш вийшов досить хороший і інтимний. Ви тільки послухайте його:

Стихни, стихни, схаменися,
Моє ж ти серденько,
Бо все плачеш, як дитина
Без батька, без неньки.

Нащо, серце, полюбило
Так щиро дівчину?
Мабуть, серце, родилось ти
На лиху годину.

Кличе, кличе серце долю, —
Нема ж йому долі,
Хоче вирватись на волю, —
Нема ж йому й волі!..

Не найти тобі ніколи,
Моє серце, долі,
Не побачить на цім світі
Козацької волі!..

От тільки мені клопіт із заголовком. Як його назвати? Я перечитав ще раз вірша і тоді мені одразу спало — серце. Прекрасно. Вірш зватиметься „Серце". Я його присвячу Насті Федоровні. Вона страшенно любить слухати мої вірші. В домашньому колі вона так і рекомендує мене: наш письменник, і я чую в її голосі повагу й гордощі („наш" цебто — український). Настя Федоровна каже, що в мене, без сумніву, є талант і, коли б послати мої вірші до Києва, їх би там, напевне, видрукували.

Мені намуляло спину і я схиляюсь на Осадчого, що безтурботно сопе. Об шибку б'ються і розби-

ваються дрібненькі краплі осінньої мжички, потім течуть долу печальними струмками і зникають у темряві.

Еге-е! Надворі пішов дощ. Поїзд мчить далі і одноманітно татакають на рейках колеса.

Здорожені, з припухлими повіками, у зім'ятому й припорошеному одязі вийшли ми з Осадчим на перон маленької вузлової станції. Ранок ясний і свіжий. Повновиде сонце, наче і справді воно сьогодні має світити й пекти, весело посміхається в калюжах між рейками. Але це ранкова омана: тепер уже кінець жовтня і це останні сонячні дні. Мені шкода, що кінчилось літо, перше літо революції, літо України й мого нового негімназіяльного життя; я зажурено дивлюсь на бентежне, пожовкле листя станційного явора і мені хочеться сісти отут край подовбаного, брудного перону й помріяти трохи. Але Осадчому все ніколи. Він швидко, мало не вистрибом, обминає калюжі й підганяє мене:

— Чого ж ви одстаєте? Ходім мерщій... Тут десь, певно, вже піджидає нас Дунда.

На пероні — метушня. Салдати з своїми казанками тупцяють коло будки з окропом і харчової ятки. Я за Осадчим не без зусилля видираюсь, нарешті, з того тиску й ось ми вже в затишку біля дерев'яної станційної стіни. Але на пероні ніякого Дунди нема. Осадчий уважно роздивляється на всі сторони, потім прилипає чолом до шибки, прикладає до скроні долоню й удивляється в середину станції. Ах, ця ще мені провінціяльщина! Я хочу якось одвернути від неї Осадчого.

— Що ви там шукаєте? Можна ж зайти в середину й спитати.

— Не мішайте, будь ласка... Да, да-а, це ж у третьому вікні, а не в четвертому сидить Іван Прокопович.

Осадчий переходить, бурмочучи собі щось під ніс, до другого вікна й знову виробляє ту ж саму церемонію. Я важко зітхаю й до себе говорю: — Боже, який ми, українці, некультурний народ!..

Осадчий щільніше присунувся до вікна і, наче це йому сільська вулиця, удавано кахикнув. Певно, його не помічено, бо він постукав пальцем у шибку й голосно сказав у вікно:

— Іване Прокоповичу! Чуєте, Іване Прокоповичу! А вийдіть но сюди...

Осадчий на мигах пояснює комусь у вікно. Я вже зрозумів: оцей Іван Прокопович і є той телеграфіст Дунда, що мав підготувати тут ґрунт для нашого виступу.

Осадчий висякався на перон і замислено проказав: — Дивно: чого ж це пан Дунда не вийшов до поїзду? Гм... Так, це, справді, кепська прикмета. Але ось і сам Дунда.

На перон поволі, ніби навіть знехотя, вийшов похмурний, цибатий чоловік у великому кашкеті з жовтими, телеграфними кантами. Він незадоволено зморщився від свіжости повітря, кашлянув, подивився мляво довкола і завернув до нас. Певно, він був у житті крайній мізантроп і одчайдушний п'яниця. Принаймні, за це говорили червоний довгий ніс і брезклий, з саркастичними зморшками, вид. Я бачив його вперше, але чогось одразу зміркував, що Дундою ніхто інший і не міг бути окрім нього.

Видимо, наш приїзд не дуже його тішив. Він підійшов до нас, сунув руку Осадчому, критично глянув на мене і вже після цього одрекомендувався:

— Старший телеграфіст Іван Прокопович Дунда.

На мить у його голосі промайнула самоповага й навіть піднесення, але, проказавши роздільно своє прізвище, він знову впав на виду і на голосі в смертельну зануду.

— Так ви оце, значить, і приїхали... да...

Осадчий здивувався:

— А як же, ми ж умовились ще у вівторок з вами!..

Дунда тупо оглянув перон і втягнув у комір довгу, голу шию.

— Ходімте краще трохи далі, все одно моє дежурство вже скінчилось.

Дундин холодок стурбував Осадчого. Він узяв його під руку й ніжно запитав:

— Ну, як тут у вас, Іване Проповичу, справи? Нічого такого не трапилось, усе гаразд?

Дунда не одразу одповів. На залицяння Осадчого він збочив трохи ліворуч, визволивши свою праву руку й, очевидно, твердо поклав собі не заходити з нами далеко.

— Та що ж „справи" — он більшовики, кажуть, Харків уже взяли. Щодня по два ешелони їхні через станцію проїжджають...

Осадчий не задовольнився з його відповіді й насупився:

— Ну-да, але як у вас із зборами? Всіх оповістили? Багато буде народу?

Дунді набридло грати з нами в піжмурки, і він одверто бахнув раптом таке, що Осадчий аж зупинився і присів.

— Бачите... Що там говорити про збори! Завтра тут може вже бути більшовицьке начальство і тоді...

Дунда роздратовано, наче ми були в цьому провинні, кинув нам:

— Ну, що я їм тоді скажу з своєю Україною?

Осадчий отетерів:

— Цебто — як?..

Дунда вже зовсім визвірився: — Та ось так — нікого я не сповіщав і ніяких зборів не буде! Не такий тепер час, самі знаєте: я жонатий, у мене двоє дітей, без служби — мені капець...

Дунда показав рухом рук навколо шиї петлю.

Між нами з хвилину тривала гнітюча мовчанка. Як і завжди, перший оговтався Осадчий:

— Те-те-те!.. Так он воно що! Е ні, це треба ще обміркувати.

Я здивовано подивився на Осадчого: власне, що там іще міркувати? Нас зраджено найганебнішим способом і які тут ще можуть бути міркування! Осадчий спинився і знову взяв Дунду за лікоть:

— Це все нічого! Ми ще поміркуємо... Так же одразу не можна... Це ваша хата, голубе?

Дунда глухо буркнув: — Да.

— Ну, ось і добре, — зрадів Осадчий: — Давайте зайдемо до вас і про все це поговоримо.

Дунда випалив у один вибух усю свою злостивість і тепер остаточно виснажився. Йому стало до всього байдуже: він побачив, що від Осадчого йому так легко не одкараскатись.

Осадчий одчинив хвіртку й пропустив у неї наперед Дунду.

Я не уявляв, що ми ще можемо робити в Дунди, після всього, що сталось, але не залишатись же мені надворі! Своєю постаттю я замкнув кінець нашої невеликої, але печальної процесії.

У сінцях загавкало на нас Дундине цуценя. Дунда сердито вдарив його передком по випнутих, драбчастих ребрах і цуценя залилось жалісливим скавчанням на ввесь двір. Це прокляте скавчання, від якого немилосердно лящить у вухах, одразу ж

створило для нас у Дундиній хаті несприятливу атмосферу. З хати рипнули двері й відтіля висунулась розпатлана жіноча голова.

Наші три постаті заповнили маленьку кімнату з низькою стелею. Дундина жінка поспішно зникла за дверима, а в кімнату викотилось клишоноге лобасте хлоп'я, і за ним несміливо подалась наперед каправа, замурзана дівчинка. Дівчинка обіперлась об одвірок, засунула до рота пальця й вивалила на нас голодні очі. Лобастий Дундин спадок перекотив свої куценькі гіллячки до мене й безцеремонно спитав:

— А со ти мені приніс, дядя?

Дунда обережно повісив на вішалку свого кашкета з широкими крисами на пружині й загремів на сина:

— Ступай вон, дурак!

Дітвора, як горішки, притьмом щезли із кімнати, а Дунда нервово показав пальцем до сусідньої кімнати, де чепурилася його жінка:

— Ну, ось, бачите, яке виховання! Не додивишся сам — розбійниками виростуть... Хіба можна в таких умовах працювати!..

Я співчутливо промимрив: — Да... але Осадчий заспокоїв Дунду:

— Нічого, Іване Прокоповичу; перемелеться — мука буде, зате хлопець який росте, козак — не хлопець!

За дверима почулось сердите шепотіння й метушня, і раптом несамовито залементував Дундин „козак":

Осадчий устав і навшпиньках підійшов до дверей:

— Галино Никифоровно, навіщо ж ви так зобіждаєте? Хлопець же нічого такого...

З-за дверей на цей раз долетіло високе жіноче сопрано:

— Да, как же с нім іначе! Сколько раз говоріла єму!..

Від цих слів хлоп'я зайшлося ще дужче. Плач, ляскотіння по голому тілу, крики. В хаті зчинилось справжнє пекло. Дунда підійшов до дверей і гнівно тупнув ногою: — Замолчать, мерзавець, а то випорю!.. Хлоп'я одразу ж замовкло і в хаті стало, як після смерти, тихо. Осадчий пройшовся по кімнаті, потираючи ніби з холоду кулаки, й почав угодовничати: — Да, це все, конешно, правда; це, справді, Іване Прокоповичу, того... але не можна ж і унивати... До цього треба підійти спокійно... Сказано: біда біду перебуде, одна згине — друга буде, або ж знову-таки, як Богдан Хмельницький казав: буде так, як буде, а буде так, як Бог дасть... — Осадчий, наче він розв'язав цим усі Дундині сумніви, радісно розвів перед ним руками: — Ну, ось, бачите! Чого ж вам іще?..

Дунда понуро мовчав, струшуючи зі столу крихти хліба. Двері з сусідньої кімнати зарипіли і до нас вийшла худезна Дундина дружина. Вона непривітно подала нам довгу руку й поспішила зникнути в сінцях.

Дунда, упоравшись із крихтами на столі, перейшов до стільців, де порозвішувано мокрі рушники й дитячий одяг.

— І вічно порозкидає скрізь!.. — досадно буркнув він, загрібаючи все те жужмом і виносячи до другої кімнати. Осадчий вирішив, що він уже досить переконав Дунду і перейшов тепер до конкретного: — Так, знаєте, Іване Прокоповичу, треба буде якось зібрати людей. Важно тільки — підняти національну свідомість і культуру. Понімаєте? А далі все піде, як по маслу...

Дунда знову бабрався коло якогось шитва на кріселку й сердито бурчав: — Ганчірки всякі!...

Осадчий збоку глянув на Дунду і знову завів своєї: — Да... так ми, значить, зробимо так: підемо втрьох на станцію між публіку й сповістимо всіх. Промовлятиму я і пан Федоренко. Вас, Іване Петровичу, я прошу тільки роздати літературу...

Двері з сінець зненацька одчинились і відтіля залунав категоричний голос:

— Ваня! Ти нікуда не пойдьош! Слишіш?

Осадчий аж дрігнув, ніби хтось заніс йому ніж у спину.

Нове діло! — маєш. Тут справді таки, страшні перешкоди, що їх ми навряд чи переможемо. Але, на щастя, ті рішучі жінчині слова справили зовсім інший ефект. Дух суперечности й непокори опанував Дунду і він сказав коротко, але твердо:

— Галя, дай закусіть чтонібудь, ми сейчас ідьом.

— Я повторяю тєбє — ти нікуда не пойдьош!

Дунда стукнув кулаком по столу й гримнув на цей раз по-українському:

— Галю, — снідати, я сказав!!

Осадчий заметушився між Дундою і дверима:

— Та цитьте, голубе! Ну, навіщо ж ви так!.. Ай-яй-яй... Галино Нікіфоровно, ви не турбуйтесь, серденько!.. Ми швидко й повернемось...

В сінцях настала розлютована, уперта, замкнена в собі тиша. Дунда сам подоставав із шахви холодну бараболю, оселедця, хліб і запросив нас. Щоб не поглиблювати родинної сварки, ми з Осадчим чемно одмовились. Дунда заліз за стіл, і тільки но спустилось на кріселко його довгасте незграбне тіло, як він дико заревів і рвучко підскочив. Ми похопились з місць. В чому річ? Дунда

перелякано помацав себе по заду, глянув на крісельо й закричав:

— Оп'ять іголки везде порозбрасивала!! Чорт!..

Сінечні двері щосили грюкнули, аж затремтіли стіни. Дундина дружина глипнула на нас вовчими очима й погордливо зникла в сусідній кімнаті. Атмосфера ставала до неможливого напружена. Дунда істерично крикнув до дверей: — До какіх пор, я спрашіваю тєбя, ето будєт продолжаться?..

На відповідь йому знову сердито грюкнули двері. Мені вже до нестями осточортіла ця морока з дверною пантоміною, в голові мені стукало і хотілось якнайскорше вийти на свіже повітря. Я благаюче подивився на Осадчого. Той ніжно погладив Дунду по плечу, примовляючи: — Нічого, нічого, голубе... Ви поїжте собі спокійненько і поїдемо. Це все мине... Не треба тільки собі кров псувати.

Дунда назовні заспокоївся, але всередині йому все клекотіло. Він заходився завзято жувати сніданок і квапився знайти собі місце розрядитись від тої накипи, що нею нагородила його жінка.

Він проковтнув останній шматочок хліба й ми, поки Дунда ще не вивітрився, поспішили скерувати його розрядку на поле рідної справи.

Повертались ми на станцію, охоплені всі втрьох піднесенням і гарячковістю. Дунду вже не треба було умовляти й підганяти: він сам старанно й легко балансував коло тинів край баюр і метко перестрибував через невеличкі калюжі.

Нам не довелось морочити собі голову над тим, як зібрати авдиторію. Вона була вже готова. Випадок і тут став нам у пригоді: півгодини тому

на станції відбувся самосуд над якимось кешеньковим злодієм і скривавленого бідолаху вже одвезли до міліції, але натовп не розходився. Перед нашими очима було збурене мурав'їне гніздо, що сторотно галасувало й уперто чекало ще чогось. Представник залізничого комітету востаннє замахав руками, закликаючи громадян до спокою, і знесилений, втративши всяку надію вгамувати натовп, стрибнув із вокзального ґанку, враз потонувши в натовпі.

Ситуація, признатись, була далека від українського питання й, узагалі, національних справ, але Осадчому вона видалась чомусь за сприятливу й слушну.

— Це дуже добре, що така подія випада, — народ саме розгарячився!.. Я почну перший, а ви, пане Федоренко, — взяв він мене за петельки: — тим часом приготуйтесь. Пане Дунда — ви під час наших промов понюхайте, чим дихають маси, а під кінець роздасте літературу.

Дунда одразу ж шугнув у стовпище, а Осадчий геройськи поліз на ґанок. Щоб бути непомітним, я почав тинятись побіля ґанку й проробляв нескладний машкарад: спочатку я пішов праворуч за натовпом таким, як я є, потім за спинами розстебнув пальто, але підняв коміра, далі повернувся назад, зайшов до альтанки, що саме перед головним входом, опустив коміра, застебнув пальто й насунув до брів кашкета, відтак ще раз усе спочатку. Але саме в ту мить, коли я зійшов на ґанок, щоб пройти в середину станції, Осадчий почав промовляти. Мене так раптом зацікавило, кудою він поведе цей звирований людський матеріял, що я забув про конспірацію і застиг на східцях. Невже й тут, в атмосфері щойно вчиненого самосуду, він буде знову своєї — про Катерину й запо-

ріжців? — блиснуло мені в мислі й прикувало до рота Осадчого.

Він засунув глибоко в кешені своєї чумарки з салдатського сукна руки й почав спокійно і авторитетно:

— Товариші! Ніяких самосудів не повинно бути! Їм не місце в нашій вільній республіці. Як представник української повітової ради, я закликаю вас додержуватись ладу...

Свіжа постать і українська мова Осадчого заінтриґувала натовп: він лавою посунув до ґанку й притих. Хтось збоку недочув і настирливо допитувався в сусідів:

— Із Центральної Ради?.. Із Кієва етот?

На нього зашикали й він замовк. Цікавих прибувало дедалі більше. Це підносило Осадчого, мов на дріжджах, і його голос гримав уже натхненно й патетично:

— Хіба ви, громадяни вільної України, можете допускати самосуд, коли в нас є для того наш український уряд — Центральна Рада й Генеральний Секретаріят?!.

Це вийшло в Осадчого невдало, — можна було подумати, що самосуди — це робота для нашого уряду, а не окремих громадян, але цього, здається, ніхто, крім мене, не помітив, і той безпосередній виклик, що мусів би якось зворушити „громадян вільної України", не вплинув на них, вони мовчали. Осадчий зробив коротку павзу й тоді знову пішов на штурм:

— Ви триста років гнили в тюрмі, московські царі не давали вам...

Низенька постать в урядовому кашкеті й окулярах здивовано сказала до сусідів:

— Почєму, собственно „московскіє" только? Вообще — россійскіє...

...— Наших батьків вимінювали на собак Катеринині полюбовники! А хто така була, я вас питаю, цариця Катерина?..

Тут Осадчий ускочив у свою колію і став уже невронений. Сьогодні він з подвійним мистецтвом розповідав фривольні історичні подробиці, і це дешево купило публіку. Вона дрібненькими смішками й дружнім, розкотистим реготом свійських басів озивалась на його немудрі дотепи. Тим часом Дундина голова виринала то з одного, то з другого кінця натовпу, старанно підслуховуючи розмови. Готуючись на східцях до своєї промови, я почав стежити за Дундою. За кілька хвилин наслідки моїх спостережень почали мене непокоїти. Дундині рухи млявішали, голова вже не тягнулась, як на гнуздечку, до шепоту й розмов сусідів, зо всього ставало видно, що в Дунди наближалась криза. Виконавши наспіх свій непевний обов'язок — дізнатись „чим дихає публіка", він швидко тепер сам почав видихатись і, гляди, ось-ось подасться собі кудись геть не роздавши навіть літератури.

До всього того, на наше нещастя, на мітинґ притарабанила бенеря й начальника станції. Певний у собі, що знає вагу своїм чеснотам і офіційному становищу під сонцем, начальник станції став осторонь, неподалеку від станційної ліси й почав уважно розглядати публіку. Ця спокійна, але пильно-спостережлива постать звернула Дунду. Він засоромився й намагався, щоб його не помітило начальство. Проте лупасті начальницькі очі спокійно котились собі далі по головах наших слухачів і, безперечно, з їхнього овиду не зникнути б Дунді, якби Дунда вчасно не втік... Але Дунда втік... Втік ганебно і зрадливо, не сказавши ані слова.

Осадчий покінчив уже з запоріжцями та Ка-

териною і щасливо переходив до „біжучого менту“, ось іще кілька закликів підтримати наш український уряд, два-три гасла, — і він скінчить. Надходить моя черга. Мені незручно виходити, самому взявши собі слово, отак без усякого належного повідомлення, що слово, мовляв, надається такому то й такому то, Осадчому ж сказати це, одразу після того, як він закінчив свою промову, теж незручно, тай взагалі це виходило б якось занадто дешево. Це мусить зробити тільки Дунда. Але мої очі вже загубили Дунду в натовпі, і я збентежено починаю його шукати. Я, хвилюючись, перебігаю очима від одної голови до другої, але Дунди ніде нема. Разом із тим я мимоволі помічаю, як страшенно збільшився натовп. Він затопив увесь невеличкий майдан перед станцією і неприємно рябіє в очах одноманітними салдатськими шинелями. Я промчав очима перед себе ще раз і мені стало моторошно: ліворуч із перону сунула ціла салдатська орда. Певно, на станцію прибув новий ешелон і це дуже дивно, як я його не помітив завчасу.

Салдати ще не виявляли нічого аґресивного, вони брудним потоком заливали майдан, і нашорошено прислухались до закликів Осадчого, але вже одразу було видати, що нам доведеться мати справу із збільшовиченою, розмітинґованою частиною. Непідперезані, розстібнуті шинелі, кашкети й шапки десь на потилицях або бровах і червоні стрічки. Ті стрічки на грудях, на шапках, бантами, пов'язками замиготіли звідусіль тріпотливими, веселими вогниками, але це не віщувало нічого доброго. Салдатня протовком сунула наперед до нас і вже чути її сердите бурмотіння. Заходило на бешкет. Щоб одійти подалі від ексцесів і наглої біди, першим подався з мітинґу до станційного

садка начальник станції. Почало меншати й цивільної публіки.

Осадчий кінчав промову. Його голос надривався від останньої потуги і ось-ось перетнеться, як мотузок на вогні, але він ще викрикував:

— Всі організуймось за Центральну Раду й Генеральний Секретаріят! Наша Українська Республіка повинна...

Але не судилось сьогодні Осадчому кінчати промову й зривати оплески: салдат у подертому кашкеті без кокарди ступив на ступійку й диктаторськи заявив:

— Я прекращаю єті сказкі буржуазниє!.. Давольна ми натєрпєлісь от усякіх там Радов і єнєральських сєкретаров!..

Салдат зміцнив свою заборону невибагливою, але ярою лайкою і його лице в ряботинні аж посіріло від ненависти.

Я покірно ступив долу зі східців: не сперечатися ж мені з несвідомим, диким елементом! Але салдат затулив мені рукою дорогу:

— Абаждi! Кто вам дал разрашеніє на єті всякіє... — Салдат не знайшов одразу належного вислову й від того визвірився на нас ще дужче. Навколо залунали недвозначні погрози:

— В єшалон забрать їх, а там вияснім!

— Ми с вами поіграїмся іщо!..

Цивільна публіка непомітно просмокталась крізь салдатські ряди назад і ми з Осадчим опинились цілком напризволяще.

На хвилину настала жаська, холодна тиша. Треба було, якнайскорше, якось порозумітись із салдатами, пояснити їм, що в Генеральному Секретаріяті нема ні одного генерала, що то він тільки так зветься „генеральний“, що їм набрехали на нас, що ми так само, як і вони — за народ і рево-

люцію. Я з останньою надією, як молодший — на старшого, обернувся до Осадчого. Осадчий зблід і незрозуміло кліпав очима. Проте він опанував себе, мотнув угору головою, ніби хотів визволити від коміра шию, а потім спокійно і навіть ображено сказав:

— В чому річ, товариші? Я не розумію — які вам „разрешенія“...

— А в том рєч, — перебив його салдат: — што неча тут контрревалюцію разпускать! Ми вам пакажем, — „рєч“, — будєш тагда „разумєть“!..

Салдата, як червоний плащ бугая на кориді, дратувала українська мова Осадчого, йому кортіло вже кинути ці непотрібні балачки й перейти до конкретної акції, але Осадчий холоднокровно й м'яко заперечив йому:

— Вибачте, товаришу, я маю право виступати, в мене на це мандат є.

Салдати, наче тільки й дожидали цього. Всі вони воднораз заворушились і загаласували:

— Ану покажи.

— Покажи!

— Провєріть документи і обискать!

Осадчий привітно усміхнувся й, не поспішаючи, засунув руку за пазуху, мовляв: — Документа? Пусте! Будь ласка, скільки завгодно. Він навіть з охотою покаже їм документа, дуже радий! Салдати недовірливо вперіщились у його груди. Нараз з-поміж цього стовпища виступив присадкуватий салдатик. Плескувата голова його міцно сиділа на округлих плечах і майже не згиналась. На шинелі ще вдержались злинялі нараменники з єфрейторськими смужками. Видимо, він мав між товаришами не абиякий авторитет: салдати оступились і дали йому вільно підійти до самих нас. Його маленький, кирпатий ніс подався вгору, з-під насуп-

леної до самих брів шапки блиснули сірі, парубоцькі очі й грузько спинились на моїм лиці. Осадчий видобув свої папери й увічливо подав єфрейторові:

— Будь ласка, товаришу, продивіться! — Салдат, не спускаючи з мене очей, грубо вихопив із рук Осадчого ті папери. Мене взяли дрижаки. Я вже не міг далі витримувати цього пильного, пронизливого погляду й повернув убік голову. Салдат ще промовчав, а тоді зненацька тикнув пальцем у мої груди й сердито гукнув:

— А ти чого не показуєш?

Як загіпнотизований, я несвідомо сунув руку в пальто до бокової кешені. Салдатські голови зловіще повернулись до мене. Кирпатенький єфрейтор крикнув уже зовсім грізно: — Покажи, говорять тобі.

Це був типовий наш „земляк" зо всіма характерними антропологічними рисами. Перед нами він почував себе начальством і вимагав порядку та субординації. Моє зволікання і отетеріння роздратувало його.

Задубілою рукою я протягнув йому своє посвідчення і закам'янів: це ж тут на цьому шматку паперу стоїть ота клята „потребительська" печатка. Ось зараз він розгорне посвідчення і все викриється. А втім чи не однаково — все'дно наші українські посвідчення від повітової Ради видають нас із головою і неточність у печатці то тільки зайва деталь того лиха, що градовою хмарою нависло над нами. Ми пропали з гамузом і нам тільки залишається квола надія на химерне салдатське милосердя.

З смертельною тугою дивився я, як згрудились біля єфрейтора салдати, як заглядали вони йому в руки через плечі й голови, як єфрейтор поваж-

но, мов перед французькою боротьбою, розкарячив ноги і, плутаючись кострубатими пальцями в довгих шинельних рукавах, почав незграбно розгортати наші папери.

За салдатами знову подалась наперед, до нас, цивільна публіка: вона передчувала свіжу неминучу подію і турбувалась, що їй здалека кепсько буде видно.

Єфрейтор розгорнув, нарешті, посвідчення, але тільки но його очі лягли на штамп, печатку й писані машинкою рядки, як він одразу ж посерйознішав і насупився. Його очі тьмяно глипнули на папір і тупо втелющились у одну точку.

Я з жахом побачив, що він дивиться на печатку...

Єфрейтор обережно крутнув посвідчення, щоб краще роздивитись, потім розгорнув посвідку Осадчого й почав звіряти печатки.

Що там уже звіряти! Прочитав же, що ми українці, значить — за „Генеральский" секретаріят, Центральну Раду, буржуазію...

Гнітюча тиша важкою масою навалила мені на груди й від того важко дихати. Ех, швидче б уже вели до ешелону!

Осадчий зробив останню, нужденну спробу полагодити непорозуміння: він улесливо усміхнувся й глухо промовив:

— Ну, ось бачите ж, товариші: є мандати, а ви турбувались!

Кирпатенький єфрейтор підозріло глянув на Осадчого і його очі ще раз нерухомо вперлись у печатку. Осадчий запобігливо підкинув слівце:

— Штамп, печатки — все є, в порядку... — Дурню! — досадливо і нетерпляче подумав я: — сам штовхає нас у прірву, — „печатки в порядку"! Але сталось дивне. Єфрейтор важко зітхнув,

помалу згорнув наші папери й мовчки повернув нам; потім витяг з кишені цигарку, закурив і флегматично обернувся до салдатів: — Совершено — да, дієтвительно є печатки, вони іміють право виступати.

Єфрейтор млявими, розляпаними кроками подався через натовп до перону, а за ним, як розбита морська хвиля від гранітної скелі, галасливо одлинули від нас і решта салдатів.

Розчарована таким нецікавим фіналом публіка почала розходитись, і тільки невеликий гурток якихось аматорів авантур ще стояв на місці й питливо дивився то на нас, то на салдатів.

Сходячи ступійками, Осадчий таємниче нахилився до мого вуха: — Ходімте мерщій! Вони ще можуть повернутись, тут серед залізничників є всякі супчики, щоб не намовили бува знову салдатню...

Твердими кроками ми упевнено й поважно пішли просто на рештки натовпу, і спантеличені зіваки здивовано й боязко розступились перед нами, як перед навіженими.

Осадчий узяв мене за рукав і повів за пакгаузи.

— Підемо на село, наймем дядька й — додому. В поїзді тепер буде небезпечно їхати, та й взагалі...

Ми вийшли в поле. Праворуч побігла закрутом залізнича колія з телеграфними стовпами, а просто перед нами лежали безкраїми просторами неорані ниви. Небо похмурилось і важко олив'яні хмари громадились над обрієм. Свіжий вітер давав нам легкі ляпаси по щоках і теліпав мій піднятий комір. Знесилений від переживань, я зморено плентався за Осадчим без думок і бажань. Мені б тепер — тільки дійти кудись до хати й добре, добре заснути. Проте витривалість Осадчого ще

змушувала мене кріпитись і якось усе ж таки держатись на ногах. А Осадчий, радий, що вихопився із тої пастки на станції, тепер знову почував себе вільним козаком і прискорював ходу.

— Ви не журіться, пане Федоренко! Такі бувальці — це все'дно що наплювать: тут важно — усвідомити дядька, збудити в ньому козака, о!

— Казочками про Катерининих полюбовників — не усвідомите дядьків! — глухо і сердито сказав я, аби тільки осадити якось Осадчого, бо вже нетерпій було дивитись на його заповзятість. Осадчий поблажливо, як невігласові, заперечив мені:

— Нічого подібного! Це прекрасний прийом — ви не розумієте ще... А втім, мабуть, таки й справді треба буде в другий раз розказати ще про Дорошенка й Полуботка...

Ззаду, як остання, але вже марнаересторога, до нас долетів тягучий паровозний гудок. Певно, то відходив від станції збільшовичений ешелон з кирпатеньким, простодушним єфрейтром.

ЗМІСТ